

О. В. ЩЕРБАНЮК

НАРОДНИЙ СУВЕРЕНІТЕТ
У ТЕОРІЇ ПОЛІТИКО-ПРАВОВИХ ВЧЕНЬ:
ІСТОРИЧНА ШКОЛА

КНИГА I

Монографія

За загальною редакцією
доктора юридичних наук, професора,
академіка Національної академії правових наук України
А. О. СЕЛІВАНОВА

Київ — Логос — 2013

*Рекомендовано до друку
Вченою радою Чернівецького національного університету
імені Юрія Федьковича
(протокол № 10 від 22 листопада 2012 року)*

Рецензенти:

Ю.Г. Барабаш — доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії правових наук України

А.Є. Шевченко — доктор юридичних наук, професор

Науковий консультант:

А.О. Селіванов — доктор юридичних наук, професор, академік Національної академії правових наук України

Щербанюк О. В.

Щ616 Народний суверенітет у теорії політико-правових вчень: історична школа: монографія. Книга I / О.В. Щербанюк. — К.: Логос, 2013.— 182 с. — Бібліогр.: с. 161–180.
ISBN 978-966-171-625-3.

У монографії проаналізовано еволюцію ідеї суверенітету в політичному житті суспільства, наукові джерела про народний суверенітет, визначено зміст, принципи та сутнісні ознаки влади народу і народного представництва. Досліджено конституційний характер ідей народного суверенітету в Україні та зарубіжних країнах.

Для державознавців: теоретиків і конституціоналістів, викладачів, студентів, аспірантів вищих навчальних закладів, юристів — усіх, хто займається і цікавиться проблемами конституційно-правової теорії.

УДК 340.13:342.1
ББК 67.300.2-1

Таке соціальне явище, як народний суверенітет, належить до категорії найскладніших предметів людського пізнання, оскільки в ньому перехрещуються дії найрізноманітніших причин. Не випадково цій складності і різновидності відповідають багато різних методів і підходів, які використовують дослідники-конституціоналісти, якщо вони обрали предмет такої науково-практичної категорії, як народний суверенітет, а ми говоримо саме про дослідників, а не про публіцистів, у такому разі звичайно підходи до аналізу народного суверенітету та завдання наукового пошуку різняться. Перші визначають політичну і правову дійсність, її форму, тенденції, зазираючи у глибину пізнання цього складного предмета. Другі мають іншу мету — давати оцінки цій дійсності з точки зору розуміння суспільного ідеалу.

Безумовно, підходи і мета у цих осіб — дослідників і публіцистів — різна, але нам не варто забувати, що непереборний інтерес завжди продиктований ідеєю, а вона у цьому випадку спрямовує автора на оригінальне, творче висвітлення такого складного матеріалу. Звичайно, що тут присутній суб'єктивний погляд, але автор спирається на методологічні підходи, які дозволяють провести глибокий теоретичний аналіз вчення про народний суверенітет. Тим більше можна сподіватися на виявлення і обґрунтування власного наукового погляду на історичний розвиток цієї важливої категорії, що була в центрі уваги всіх правителів, які були в полоні багатоманітної життєвої дійсності, розуміючи прихований потенціал народної волі, яку формували люди на всіх етапах історії страждання і непокори владі.

Сучасний погляд на категорію «народний суверенітет», як відомо, формується предметом конституційного права, який підтверджується суспільною важливістю політичних форм і установ, які можуть змінюватися під впливом політичних поглядів, інтересів і життєвих потреб свободи. Саме з цієї ідеї автор починає свій шлях дослідження, що вимагало принципово нового категоріального апарату, оскільки вирішення завдання постійно штовхало автора за межі традиційного правознавства, використання різних джерел політико-правової думки. Народний суверенітет живить ідею демократичної держави, що звичайно вимагає від дослідника постійно стежити за втіленням ідеї народного суверенітету в різні історичні періоди в державне будівництво, а також у політичну практику. При цьому не можна сприймати як незмінну позицію багатьох мислителів — філософів, юристів, політиків, — які суверенну владу народу вважали і досі вважають ідеалом, ілюзією творців конституційної держави. Авторський підхід у цій монографічній праці якраз і спирається на історичні обставини, світогляди в суспільствах з різними політичними режимами, розглядаючи зіткнення влади і народу як об'єктивні умови розвитку політичної системи, що обумовлено прагненням людини до свободи. Правління влади і динаміка формування суспільного прагнення до реалізації народом своїх суверенних прав постійно перебувають у конфлікті інтересів. Отже, самостійне, творче мислення автора ґрунтується не на суб'єктивізмі, не на примітивних, як це часто спостерігається, висновках та твердженнях про роль і значення народного суверенітету у побудові національної держави. Потрібна аргументація теоретичної думки з чітко визначеною метою — держава отримує такий конституційний лад і стає правовою, коли демократія стає реальною умовою і логікою розвитку суспільства, побудованого на визначенні головного принципу — верховенства суверенної волі народу. Саме тому у авторській

концепції можна побачити дуже важливий елемент — здатність народного суверенітету обмежувати публічну владу інтересами людей, вимагаючи діяти у спосіб і на підставі Конституції і законів України. Саме народний суверенітет, як це детально викладено автором наукової праці, створює фундамент народовладдя. Ніхто, ніяка «влада» не в змозі обмежити народний суверенітет, віддаючи перевагу державному чи національному, за визначенням похідних форм існування суверенної влади народу.

Чи не тому така влада є не тільки політико-правовою, але й культурно-етичною цінністю? Наша думка звертається до ідеї нового сприйняття Суспільного Договору, як його розумів Ж. Ж. Руссо «*Contrat social*», коли між державою і суспільством виникають договірні умови співіснування і стабільності, які відтворюються у чинній Конституції. Тому стає зрозумілою важливість враховувати суспільну думку, коли влада повинна забезпечити політичний і соціальний порядок у державі. На такі важливі аспекти існування народного суверенітету, як умови досягнення державою мети стати правовою, цілком правильно вказує автор, аналізуючи широкий спектр теоретичних праць відомих і маловідомих авторів вітчизняної і зарубіжної науки конституційного права та теорії права і держави. При цьому варто відмітити, що авторська концепція (сукупність поглядів і висновків з приводу народного суверенітету) знаходить своє втілення саме у суспільній думці, яка є своєрідною ідеологією народного суверенітету. Тому цілком справедливо у творчому пошуку відповідей на складні питання сучасності автор спирається на головний постулат: без народного суверенітету неможливо зрозуміти і усвідомити ідеї народовладдя, оскільки з ним безпосередньо пов'язані могутні і глибокі настрої народних мас здійснювати над собою свою власну владу. Такі почуття значно сильніші за настрої публічної влади обмежувати суверенну де-

мократію, намагатися пристосовувати до своїх інтересів суверенну волю народу.

У таких доволі складних теоретичних конструкціях проглядається послідовність виявлення автором нових аргументів і узагальнень, які вже не можна зараховувати до утопічних, абстрактних ідей, віддалених від суспільно-політичної практики. У цьому і видається нам цілісність авторської думки, яка збагачує теорію «народного суверенітету у тому розумінні, як цього вимагає поступовий рух до здатності держави стати правовою, демократичною і соціальною, утвердження в Україні реального, «живого» конституціоналізму». Все це викликає великий інтерес, і, мабуть, ця наукова праця підтвердила авторський задум: по-новому подивитися на історію розвитку політико-правової думки про народний суверенітет.

А. О. СЕЛІВАНОВ

*академік Національної академії правових наук
України, доктор юридичних наук, професор,
Голова Комісії з питань здійснення народовладдя
Конституційної Асамблеї*

Розділ І
ВИНИКНЕННЯ І РОЗВИТОК
ІДЕЇ СУВЕРЕНІТЕТУ
В ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ СУСПІЛЬСТВА

У сучасних вітчизняних наукових дослідженнях питання становлення і розвитку народного суверенітету досліджені недостатньо. Більшість вчених лише побічно аналізували проблеми становлення народного суверенітету у зв'язку із проведенням досліджень з ширшої проблематики, в основному — конституційного ладу [18, 64, 118, 150, 156, 184, 185], обмеження державної влади [46], державного та національного суверенітету, виборчого права, референтного права, парламентського права, безпосередньої демократії [48, с. 15], демократії, представницької демократії, принципу єдиновладдя народу, принципу повновладдя народу, принципу пріоритетності безпосереднього народовладдя, змісту та форми безпосереднього народовладдя [48, с. 18—21]. В останні роки почали з'являтися публікації, присвячені саме цій проблемі [46, 114]. Більш того, тривалий час предмет дослідження складала суверенітет як політичне явище, суверенітет як конституційний принцип, теорія обмеженого суверенітету [129, с. 23]. Саме тому існує нагальна потреба проведення у першу чергу наукового аналізу проблем формування поглядів на народний суверенітет, враховуючи те, що в сучасній юридичній науці панує думка про формування суверенітету Ж. Боденом. М. І. Палієнко [150, с. 1], досліджуючи історичний розвиток та правове значення ідеї суверенітету, наголошував на гострій дискусійності цієї проблеми. Свого часу Г. Єллінек зазначав: «Не вчені, відірвані від життя, відкрили його в своїх

вчених кабінетах, — його створили ті могутні сили, боротьба яких наповнює зміст віків» [72, с. 285].

На початку ХХ століття перед наукою публічного права постало питання, в чому полягають верховенство та незалежність суверенної державної влади, хто є суб'єктом, носієм цієї суверенної влади, чи є суверенітет обов'язковою ознакою державної влади, необхідною властивістю держави. Актуальність дослідження закономірностей і тенденцій розвитку народного суверенітету, особливо в контексті проведення політичної і державно-правової реформ в Україні, є безспірною.

Правовий зміст поняття «суверенітет», який має більш ніж чотирьохсотлітню історію, не міг не наповнюватися новим розумінням в умовах розвитку відносин владарювання. Однак первісний зміст будь-якої правової дефініції визначає основу для її наступного використання в правовій теорії та практиці [156, с. 17].

При вивченні будь-якої теорії і тим більше змісту необхідно враховувати ідейні витoki цієї доктрини, її історичну спадкоємність і зв'язок з іншими концепціями. В процесі дослідження надзвичайно важливо врахувати особливості того середовища, в якому реалізовувались ідея, національний характер народу і специфіка традицій реалізації публічної політичної влади в конкретній країні.

Вивчення витоків допомагає визначити ступінь адекватності ідеї місцю її застосування. Вивчення історії ідеї суверенітету дозволить з'ясувати роль, яку вона мала в політичній практиці та теорії у різні історичні періоди, різні відтінки, яких вона отримувала в своєму послідовному розвитку, а також зрозуміти проблеми науки публічного права, пов'язані з визначенням питання про сутність і зміст суверенітету. Низка сучасних вчень про суверенітет мають за свій праобраз вчення минулого — старі ідеї, що традиційно перейшли із попередніх епох, у нових вченнях отримують лише нові форми [72, с. 3].

1.1. Політичні та правові погляди на верховенство в античних державах. Ідея автаркії (самодостатності) як передумова концепції суверенітету

Чи існувала в античному світі ідея народного суверенітету і чи отримала вона певне значення у вченнях про державу найбільш політично розвинутих народів Стародавньої Греції та Риму? У період античності виникає юриспруденція як система понять і категорій, яка дає змогу проаналізувати і синтезувати уявлення про правила співжиття, засновані на принципі формальної рівності, рівної міри свободи, визнання і захисту індивідуальних інтересів. Формується римське право, утверджується раціоналістичний підхід до права [188, с. 11].

На думку деяких авторів [113, с. 11; 199, с. 31; 216, с. 91], як стверджує А. І. Порфір'єв [156, с. 17], попередником поняття суверенітету було поняття автаркії (самодостатності, самовпевненості), яку Аристотель розглядав як основну ознаку держави. Значення цього античного поняття полягає в тому, що держава (поліс) повинна бути побудована таким чином, щоб задовольняти всі необхідні потреби її громадян, незалежно від варварського світу та інших грецьких держав [28, с. 466]. Залежність від іншої держави, в тлумаченні Аристотеля, не принижує автаркії. Зовнішня незалежність, заснована на самозадоволенні її потреб, властива, за Аристотелем, лише ідеальній державі.

Поняття автаркії виникло в конкретних історичних умовах, коли в Стародавній Греції, а згодом і в Стародавньому Римі склалася специфічна форма організації суспільства, форма організації держави (поліса).

У середині V століття до н.е. автаркія стає політичним гаслом у грецьких містах-державах [177, с. 11]. Спочатку це поняття означало повну державну самостійність, однак при укладенні різноманітних міждержавних союзів воно було вимушене

обмежуватись і набувало іншої інтерпретації. Грецьким полісам у Римській імперії надавалась обмежена автономія, основними умовами якої були територіальна недоторканність, право визначення конституційної форми та укладення союзів, участь у вирішенні життєво важливих питань (мир, війна, договори).

У зв'язку з цим А.І. Порфір'єв вважає, що автаркія не може розглядатись як правове поняття. Фактична здатність держави бути самостійною і її ізоляція від інших держав не є незалежністю держави і верховенством державної влади. Будучи ідеальною, яка не передбачає вільного визначення державою своєї внутрішньої і зовнішньої політики, автаркія використовувалась у якості характеристики держави як вищого морального союзу [156, с. 17]. У вченнях Сократа, Платона, Протагора, Аристотеля, Гіппія, Епікура ідея полісної автаркії (автономності та самодостатності) тісно пов'язувалася з ідеєю особистої самодіяльності окремих громадян. Автономність поліса залежить від ступеня автономності індивіда. І навпаки, індивід вільний і автономний залежно від політико-правових зв'язків. Це типова для стародавньої грецької думки ідея ототожнення окремого громадянина з полісом в цілому, тобто з колективом рівних перед законом громадян.

На певному історичному етапі грецькі міста-держави і Римська імперія володіли на своїй території всією повнотою влади. Це були незалежні держави, які боролися за свою незалежність. Оскільки політико-правова думка ще в часи існування стародавніх держав намагалася сформулювати специфічні риси держави, у вченнях Сократа, Платона, Аристотеля, Цицерона можна знайти ті чи інші риси повновладдя держави на своїй території. М. А. Аржанов вважав, що Аристотель і Цицерон висували принцип суверенітету, не знаючи цього терміна [27, с. 57]. Аристотель писав: «Державний устрій — це розпорядок у сфері організації державних посад взагалі і в першу чергу верховної

влади: верховна влада всюди пов'язана з порядком державного управління, а останній і є державним устроєм. Я маю на увазі, наприклад, те, що в демократичних державах верховна влада — в руках народу; в олігархіях, навпаки, — в руках небагатьох; тому і державний устрій в них ми називаємо різним» [28, с. 455]. Це свідчить про те, що Аристотель ототожнює «порядок державного управління», тобто форму правління з державним устроєм, тобто форму власності верховної влади, які можуть і не збігатися.

За твердженням А. Дібірова, державний устрій (лад) визначається тим, кому належить верховна влада в суспільстві, тобто тим, хто є її власником. При цьому існує тільки три можливості: а) власником верховної влади є лише певна визначена сім'я; б) власником верховної влади виступають тільки деякі сім'ї; в) власником верховної влади є всі сім'ї, які утворюють цей народ. У першому випадку мова йде про монархію, в другому — олігархію і в третьому — демократію як форми державного ладу [65, с. 183].

Якщо власник сам користується своєю владою, тобто сам реалізує верховне правління, будемо мати монархію, олігархію і демократію вже і як форми правління, а не тільки форми державного ладу. В першому випадку правити буде сам монарх особисто, в другому — особисто самі олігархи і в третьому — народні збори безпосередньо. Саме такі форми стародавні автори мали на увазі, коли міркували про типи державного устрою. Зокрема, класичний зразок демократії — афінський поліс — був саме такою формою. Власником верховної влади вважався весь народ Афін, і він сам особисто здійснював свою верховну владу в державі у формі народних зборів (екклесії) [65, с. 184]. Стосовно демократії таку форму Б. Гуггенбергер називає ідентитарною (з лат. *identitas* — тотожність, ідентичність) [58, с. 137].

Ідентитарно-олігархічний (наприклад, рання римська республіка) й ідентитарно-демократичний державний лад найгірше узгоджуються з вимогою єдності волі, найважливішою для будь-якої ефективної організації. Тому в демократичних Афінах, де формально був відсутній єдиний правитель, верховною владою фактично була не еклесія, а, за твердженням Фукідіда [207], той чи інший демагог (Перикл, Алквіад), який здійснював управління народними зборами за допомогою власного авторитету, інтриг, красномовства. Пізніше А. де Рівароль з цього приводу скаже: «У світі існує дві істини, які слід пам'ятати нероздільно. Перша: джерело верховної влади — народ; друга: він не повинен її здійснювати» [162, с. 504].

Як справедливо відзначав М. І. Палієнко, сама ідея, що державна влада в силу своєї правової природи є вищою і незалежною, суверенною, у стародавніх не розроблялась. Антична держава володіла повновладдям. Вона була в один і той же час носієм не тільки найвищої світської, але й духовної влади. Релігійний культ відіграв величезну роль у публічно-правовому житті римлян у формі *sacra* і *auspicia*, і вищий нагляд у цій сфері належав державному органу — сенату [150, с. 1]. Було б помилкою вважати, що державна влада безмежно поглинала особисту, індивідуальну сферу громадян, як свого часу стверджували Фергюссон і Бенджамін Констан [238, с. 204–207], Шталь, Р. Моль. За твердженням Г. Єллінека, Афіни володіли досить розвинутим приватним правом і приватноправова сфера індивідуума була відокремлена від публічної [244, с. 275]. «Щодо публічно-правових відносин, то індивідуальна сфера громадянина, — продовжує Г. Єллінек, — була фактично вільною від впливу державної влади, однак не отримала юридичного визнання, не перетворилася в юридичний інститут, що відбулося в ХІХ столітті. І це тому, що в стародавньому світі було відсутнє протиставлення індивіда державі, поняття громадянина було

тісно пов'язане з поняттям держави, єдності, яка складалась із більшості громадян. Однак громадяни не були наділені широкою сферою вільної самодіяльності. Формально юридично ця свобода була однаковою з її сучасним розумінням, тому що і остання визначається лише як свобода від приписів юридичної норми. Обмеження держави відносно індивідуальної свободи юридично є самообмеженням держави різного обсягу в різних державах» [244, с. 281].

У Римі в античні часи існувала ціла своєрідна система стримувань і противаг влади в так званих *jus majoris imperii*, в принципі *par majore potestas plus valeto*, в переагах *ausspacia majora* над *minora*, в *auxilium intercession potestatis tribuniciae*, строкості посад, у більшій відповідальності магістратів, у помірній владі сенату, в праві апеляції громадян на акти магістрату його колегами по вищому магістрату, в *jus provokationis*, в провакації до центуріатських та трибутських комісій на кримінальні вироки та стягнення, які накладаються магістратом, право, яке римляни навіть назвали: *unikum praesidium libertatis patronam civitatis ac vindecem libertatis* [250, с. 82, 213].

Названі та інші публічно-правові інститути заперечують твердження, що державна влада в Римі була безмежною й індивід не мав жодних прав та гарантій проти органів влади.

Варто відзначити погляди стародавніх мислителів на право і закони та їх ставлення до влади. Цицерон стверджував, що як закони панують над магістратами, так магістрати керують народом [237]. Марціан писав, що «*Lex est omnium divinarum humanarum rerum regina*» [239]. У поглядах римлян закон визнавався межею не тільки для підвладних, але й для влади. Відоме правило, що *princeps legibus est*, було розроблене пізніше в імператорський період, коли публічно-правова влада монополізувалась імператорами, яких навіть вознесли в статус земних богів.

Для греків право виражало гармонійний порядок державного життя, пов'язаний із справедливістю. Закон не тому вважався правом, що верховна влада, народ у ньому виразили свою верховну волю в законі, а тому, що він вважає якесь положення справедливим і в ньому він констатував і санкціонував право. Саме тому, за твердженням Гільдербранда та Гірке, найкращі грецькі письменники, філософи і оратори: Сократ, Платон, Аристотель, Демосфен, Ісократ, стоїки саме в цьому значенні вбачали в законі втілення розуму, норму справедливості та приписували йому божественне походження і найвищу владу [242, с. 28]. За словами Аристотеля в «Політиці», там, де не панує закон, немає і державного ладу. Він приписує законам навіть верховну владу в державі. Таким чином, фактично та за правовими поглядами стародавніх греків державна влада не була абсолютною на всіх етапах розвитку. До того ж, у греків право тісно взаємодіяло з моральністю, а держава вважалася найвищим моральним союзом. У зв'язку з цим державна влада була об'єктом етико-політичних, а не юридичних досліджень. І, відповідно, ідея про верховенство і незалежність державної влади (суверенітет), якщо й існувала в зародках поглядів як етико-політична ідея самодостатності, автаркії, вимог, які ставляться до ідеальної (за Аристотелем) держави, не була юридично сформульована, не містила вказівку на те, що державна влада в силу свого правового характеру є завжди незалежною, не підпорядкованою будь-якій владі. Тобто грекам невідоме бачення держави як самостійного носія, суб'єкта владарювання, а лише як сукупність громадян, відповідно вони називають ту чи іншу державу такими термінами, як «Аонняне», «Лакедемоняне». Аристотель визначав державу як сукупність індивідів та сімей, а поняття державного устрою — як організацію влади, особливо вищої, як життя держави. Визначивши ці моменти, він пояснює, що держави відрізняються одна від одної державним

устроєм, зокрема способом реалізації громадянами службових функцій держави. В демократичних державах усі громадяни беруть участь у всьому, в олігархіях — навпаки [84, с. 43]. Всюди, де Аристотель згадує про верховну владу однієї людини, групи людей, сукупність громадян на народних зборах, тобто говорить про конкретних носіїв верховної влади, він однак не розуміє цю вищу владу як владу юридично організованої єдності, суб'єкта прав і обов'язків, юридичної особи держави. Держава для Аристотеля — не суб'єкт верховної влади, а правовідносини між владарюючими та підпорядкованими, де владарюють лише одні особи над іншими. У вченні Аристотеля держава означає не тільки і не стільки особливий державний апарат (сукупність установ, магістратура, народні збори, суд), але політичне співтовариство або товариство, яке функціонує у формі державного організму — античного поліса. За твердженням В. Ф. Асмуса, в межах аристотелівської держави існує «ціла система ... соціальних відносин зі своїми особливими завданнями та особливими шляхами розвитку» [29, с. 377]. А З. М. Черніловський справедливо зауважує, що «про взаємовідносини громадянського суспільства античного поліса з його державністю може бути сказано, що в ряді принципово важливих рис воно так або інакше відповідає навіть сучасним вимогам, які ставлять до правової держави: виборність та підзвітність магістратури, розподіл влад, свобода слова, друку, пересування всередині та за межі держави, невтручання влади у майнові відносини, нарешті — рівність усіх перед законом» [215, с. 142]. У Платона держава навіть порівнюється з людиною. Він був переконаний у тому, що вільний член суспільства не відокремлений від держави, якій належить, а суб'єктом свободи мислитель вважав не окрему особу, клас, а все суспільство — державу, тобто поліс в цілому. На нашу думку, це можна розглядати як передумову до формування концепції суверенітету.

Таким чином, грецькі мислителі розглядали поняття верховної влади винятково з етико-політичної, а не з юридичної точки зору. Звичайно, в грецьких державах існувала верховна влада, ці держави володіли зовнішньою незалежністю, тобто були суверенні у власному розумінні слова, але поглядів про те, що незалежність держави — це її загальна і специфічна юридична ознака, не мали.

Уявлення про полісну автономію поступово відходять у минуле з настанням епохи Еллінізму, коли Греція стає частиною македонської імперії, а потім — римської держави. З цим пов'язується криза полісної колективістської ідеології, за якою мірою свободи людини є її належність до громадської общини. На зміну їй приходить ідеал індивідуальної свободи. Поки ще не йде мова про самостійність та незалежність людини в юридичному значенні, а лише в духовній, моральній сфері.

Римські мислителі зберегли, наслідували, розвинули та систематизували більшість грецьких ідей та концепцій, у тому числі й ідею полісної автономії [94, с. 5; 200, с. 108–119; 209].

Рим республіканський, а потім імператорський став сполучною ланкою між античністю та середньовіччям. Римське право розмежовувало державні і приватні відносини, відділяло моральний та політичний зміст від юридичного. Без сумніву, римське право суттєво вплинуло на розвиток усїєї європейської правової культури. Але ідея народного суверенітету за своїм походженням є значно давнішою: вона лежить в основі державної організації античних республік, які «...застосовували її на практиці інстинктивно, майже не турбуючись про її теоретичне обґрунтування» [147, с. 156]. Однак публічно-правові поняття не були так ґрунтовно досліджені, як приватноправові, що стали фундаментом для розвитку приватного права цивілізованих народів. Римські юристи не сформулювали теоретичне поняття держави, її специфічних рис та влади, а лише визначали, в яких

формах народ як джерело всієї публічної влади здійснює свої функції. «Бажано, — вважав Цицерон, — щоб у державі було щось близьке до контролю над справами з волі та за бажанням маси народу» [212, с. 22–25]. На відміну від греків, для римських мислителів зв'язок громадянина і держави базувався не на етичних, а на правових засадах. Згода народу (станів) у римській республіці теоретично повинна була досягатися на основі «загального порядку» та розумного закону. «Закон, — писав Цицерон, — це об'єднуюча ланка громадянського суспільства, а право, встановлене законом, обов'язкове для всіх» [212, с. 39]. Цицерон поняття права розкривав через юридичну рівність суб'єктів, а свободу — через рівну можливість участі в загальних справах. Причому щодо політичної самостійності, то свобода, за Цицероном, є не індивідуальною, а колективною власністю.

У республіканський період та період принципату римська держава не відокремлювалася від громадян і, по суті, ототожнювалася з ними. Носієм верховної влади (*imperium, majestas, potestas*) визнавалася не держава як корпорація, юридична особа (*persona ficta*), а римський народ як сукупність римських громадян, який делегував свою владу магістратам і, відповідно, імператору. Римські юристи не розкрили поняття територіального верховенства, а проблема суверенітету розглядалася в контексті класичного для римського права інституту приватної власності. Держава не мала верховного права на землю, не була суб'єктом приватного права. Все перебувало в руках громадян: вони спільно володіли майном громади та громадською поземельною власністю. Про це свідчить значна кількість аграрних законів того періоду, які підтверджують той факт, що держава передавала власні землі приватним особам, публічна власність перетворювалася в приватну без збереження прав на ці ділянки. Це свідчить про відсутність у римському праві територіального верховенства держави [224, с. 12–15].

І саме II століття змінило римське державне життя, устрій у зв'язку з перетворенням імператора в абсолютного володаря, що стоїть над законом.

В епоху домінанта і Візантії *imperium* (вища військова влада і судова влада в сфері кримінальної юрисдикції) і *potestas* (цивільна влада) поєднувалися в особі імператора. Імператори почали визнаватися власниками за власним правом абсолютної державної влади, не пов'язаної законами. При цьому вона стала всесвітньою, *imperium mundi* та стала підставою для ідеї про таку ж всесвітню владу імператорів Священної римсько-германської імперії. Причому термін *majestas* означав у республіканський та імператорський періоди не верховенство та незалежність влади, а велич, гідність, недоторканність влади.

Блаженний Августин (354–430), який творив за часів занепаду Римської імперії, висловив думку, яка не втратила своєї гостроти: «Де немає істинної справедливості, там не може бути сукупності людей, об'єднаних взаємною згодою в праві; відповідно, не може бути і народу..., а якщо немає народу, немає і справи народної, а є справа якого-небудь натовпу, недостойного імені народу. Таким чином... звідси безперечно випливає, що де немає справедливості, там немає республіки» [40, с. 1085].

Як бачимо, римські юристи вказували лише на форми реалізації державної влади та її розподіл між органами в державі [72, с. 399]. Римляни, як стверджує М.І. Палієнко, створили ідею суверенітету всесвітньої держави, але не держави взагалі. Рим передав наступним поколінням ідею єдиної абсолютної державної влади та ту ідею всесвітнього владарювання, через яку в середньовіччі спалахнула відома боротьба пап з імператорами. Ідея ж суверенітету передбачає протиставлення одних суспільних союзів іншим, влади держави владі інших громадських союзів і держав. Але державному началу, — продовжує М.І. Палієнко, — не було потреби в античному світі відстоюва-

ти своє самостійне значення та верховенство в боротьбі з іншими силами, що сталося в середньовіччі. Далі партикуляризм стародавніх держав, слабкість міжнародних відносин та схильність ставитися до інших країн як до ворогів не спонукали визначення взаємних відносин держав та їх становища у сфері міжнародного права, а швидше лише викликали уявлення про фактичну міцність або слабкість противника, породжували прагнення замкнутися у своїй національній сфері або завойовницькій прихильності [72, с. 399; 150, с. 21]. Тому грецькі мислителі не пішли далі ідеї автаркії відокремленої держави-міста. Грецькі держави періоду Олександра Македонського входять до складу міцно організованих союзів та федерацій, що могло б викликати появу поглядів про юридичний характер держави та її суверенітет, однак політична думка того періоду була в занепаді і не вдавалася до постановки та дослідження публічно-правових проблем. «Ідея народного суверенітету, — пише С. О. Котляревський, — це стародавня спадщина європейської правової свідомості, яка отримала її в традиції римського права, в якому кожний магистрат був уповноваженим народу і лише в силу цього повноваження мав ту чи іншу владу; останнє відносилось й до влади імператора» [109, с. 14].

Характеризуючи історію розвитку ідеї суверенітету, Г. Єллінек писав: «У давнину не могли пізнати суверенітет... У стародавньому світі не існувало того, що єдине могло б породити уявлення про суверенітет: була відсутня протилежність між державною владою та іншими владами... Де була та сила, яка б могла заперечувати силу античної держави» [72, с. 288, 289], підкреслити, що зазначене стосується теоретичного осягнення даного поняття, але не його практичного втілення. Сам факт існування держав стародавнього світу свідчить про практичну реалізацію принципу державного суверенітету.

В італійських комунах XIII століття на ґрунті класової і станової боротьби виникає одна організація, яка називає себе

«Народ», *il Popolo*. Варто підкреслити, що *il Popolo*, який у дже-релах називають, що він «встановлюється», «створюється», є саме організація, політичний корпус, а не просто абстрактний, існуючий окремо соціальний прошарок. До «Народу» належали всі громадяни, за винятком магнатів, тобто держава-комуна є сукупністю комун. Однак «Народ» не володів усією повнотою влади. Сильним конкурентом «Народу» на монопольне володіння комуною була в містах Тоскани гвельфська партія, або просто «Партія», *la Parte*, так звана партія за перевагами, в яку входили представники знатних родів. У Флоренції в період між утворенням «Першого народу», *Primo Popolo*, — в середині XIII століття — і режимом пріорів, остаточно закріпленим наприкінці століття «Приписами правосуддя», гвельфська партія уособлювала в собі комуну, про що свідчив її статут (XIV ст.): «Комуна і Народ Флоренції та названа Партія є завжди одним і тим же».

1.2. Генезис ідеї суверенітету в період Середньовіччя та Відродження

Ідея суверенітету в сучасному значенні зароджується і розвивається насамперед у середньовічній Франції. Саме тут була в процесі боротьби королівської влади з феодалними елементами сформульована та реалізована ідея суверенітету, безумовного верховенства та незалежності державної влади як суверенного територіального союзу.

Етимологічно термін «суверенітет» виник зі середньовічного латинського слова *superareitas* (від *supra*, *superior*) — *superanitas* — *soveranitas*. *Superior*, *superanus* означає «найвищий» і у старофранцузькій мові передається як *soverains*, в італійській — *soverano*, в іспанській та португальській — *soberano* [248, с. 711–715]. За граматичним значенням слова, суверенами на-

зивали спочатку у Франції не тих, хто мав найвищу владу, а лише тих, хто займав у певній публічній сфері вище положення за рангом, статусом за інших. У цьому значенні назву «суверен» застосовували до осіб, які займали найвищі державні посади, називали суверенами президентів парламентів, рахункової палати (*chamber de compte*), начальників окремих відомств. Пізніше у XVI ст. у Франції найвищі суди, парламенти називалися *cours souveraines*.

Виникнення і розвиток ідеї народного суверенітету в середньовіччі зумовлені низкою обставин.

Давньоримська правова ідея про перенесення влади народом на царів та імператорів, стародавньогерманські погляди на владу короля як на таку, яка має посадовий, доручений, виборчий характер імператорської влади, феодалний договірний характер відносин між сюзереном і васалом, князями та станами, погляди про первинний природний стан, в якому не було ні власності, ні влади — звідси цілий ряд вчених (Енгельберт фон-Фолькерсдорф, Марсиль Падуанський, Лупольд Бебенбург, Петро Андлау, Микола Кузанський) роблять висновок, що будь-яка влада встановлюється індивідами, народом і базується на добровільній згоді всіх громадян, що виражена в договорі з правителем про підкорення йому. Ця ідея договору правителя з народом мала обґрунтування і в біблейській історії про встановлення царської влади шляхом договору між Богом та народом єврейським, наприклад, при поставленні царем Саула.

Без сумніву, знайомство у XIII ст. з «Політикою» Аристотеля (особливо в працях Альберта Великого та Хоми Аквінського) та з вченнями про різноманітні форми правління, з демократичним ладом Стародавньої Греції та грецьким вченням про тиранію — все це породжує в середньовіччі вчення про договірне походження влади і народний суверенітет, про те, що влада імператора, монарха має посадовий характер, довірена йому на-

родом та базується на первісному договорі між ним і народом, тому народ вище монарха, має право суду над ним та повалення його. Це вчення не носило тільки теоретичний характер, а було основоположним політичним принципом у діяльності партій. Причому його використовували на свою користь як прибічники папства, так і світської влади. Засади народного верховенства використовуються в XIV–XV ст. захисниками верховенства соборів як представників церкви над папою, а також захисниками прав станів проти монархічного абсолютизму. Воно розвивається монархомахами, протестантами та іезуїтами в період реформації та контрреформації. Вже під час дискусії про інвеституру на початку боротьби папства з імператорами ми зустрічаємо змішування клерикальних ідей з ідеєю народовладдя та суспільного договору. Першим представником цього напрямку був у XI ст. німецький монах Манегольд Лаутенбахський, захисник папства. Щоб принизити світську владу, він стверджував, що влада світських володарів, імператора і короля є посадою (*vocabulum officii*), яку народ доручив їм у результаті договору. Тому у випадку порушення такого договору народ може скинути монарха: «невірного володаря народ може вигнати зі служби як пастуха-зłodія».

З XII ст. вчені досліджують питання про підстави імператорської влади та про її ставлення до прав народу. Юристи Болонської школи, натхнені римським правом, визнають верховну владу германських імператорів абсолютною та набутою через законне спадкоємство від римських цезарів, на яких переніс її народ римський. В літературі висловлюються і демократичні ідеї, що народ не переніс саму владу (*translatio*) на імператора, а лише передав (*concessio*) імператору здійснення влади, залишаючи саме право на владу у себе. Таким чином, імператорська влада має делегований, посадовий характер. Звідси виводили право народу видавати закони, обов'язкові і для імператора, і

право постійного контролю над імператорським управлінням, право суду та позбавлення влади імператора [241, с. 123]. Базуючись на позиціях римського права, противники пап виводять владу світського глави з первинної влади народу, щоб таким чином паралізувати вчення прихильників духовної влади, що земна влада встановлюється найвищою духовною владою і, відповідно, папою. Захисники ж духовної влади зміщують демократичні засади до теоретичних, щоб довести, що світська влада, джерелом якої є народ, нижча за духовну, яка бере свій початок від Бога. Григорій VII навіть називає царів людьми, які свавільно захопили за навіюваннями диявола владу над рівними собі [223, с. 444]. Гуго Флерійський допускає лише пасивний опір тиранічним розпорядженням монарха, Манегольд Лаутенбахський приписує народу право активного супротиву, суду, позбавлення влади монарха, а Іоанн Салісбурійський відроджує вчення стародавніх мислителів про тиранобивство. У XIII ст. відомий схоластик та теолог Х. Аквінський стверджує, що підкорення законам зумовлюється згодою, та визначає, що суттєва властивість верховної влади полягає в праві законодавства, законодавча влада належить народу або тому, хто її представляє. В будь-якому випадку влада встановлюється для суспільного блага, а народу повинно бути надане право участі у владі. Обраний народом правитель, який зловживає своєю владою, повинен бути позбавлений її або ж влада його повинна бути обмежена. Піддані не тільки не повинні виконувати накази правителя, які суперечать божественним законам, але і взагалі не зобов'язані підкорятись узурпаторам і тиранам [83, с. 111]. У працях Х. Аквінського знайшли відображення концепція змішаної конституції та теорія природного права. Він пов'язував змішану конституцію (комбінацію монархічних, аристократичних та демократичних принципів, що виражалось у створенні інститутів консулів, сенату і народних зборів) з ідеями спра-

ведливості і стабільності через їх відповідність божественному та природному закону. Ідея змішаної конституції в формі, викладеній Аристотелем і Х. Аквінським, займала провідне місце в системі політичних поглядів того часу. Після перекладу в XIV ст. «Історії Риму» Полібія Хома Аквінський став впливовим автором, особливо у Флоренції, а його ідеї значною мірою стали визначальними для Н. Макіавеллі (1469–1527).

У XIV–XV ст. засади народного суверенітету захищають ряд відомих діячів тієї епохи, зокрема: засновник демократичних вчень нового часу Марсилій Падуанський, Енгельберт фон-Фолькерсдорф, відомий схоластик, глава номіналістичної школи Вільгельм Оккам, Микола Кузанський, Петро Андлау та канцлер Паризького університету Іоанн Жерсон. М. Падуанський своєрідно для свого часу вирішує питання про людський закон. Людський закон повинен прийматися народом — під народом розуміється «вся сукупність громадян або їх найважливіша частина». Такий порядок прийняття та зміни законів визначається їх метою: прийняті народом закони виражають загальне благо; народ краще підпорядковується тим законам, які для себе створив; ці закони всім відомі; більшості (суспільству) належить найбільша сила для примусу непокірних до дотримання законів; кожний може помітити недоліки та запровадити шляхи їх усунення [83, с. 118]. М. Падуанський обґрунтовує принцип підзаконності всіх дій уряду та принцип виборності виконавців законів народом. Як бачимо, теоретичне обґрунтування належності народу законодавчої влади, суворої підзаконності діяльності уряду, виборності народом глави виконавчої влади — все це в теоретичному плані далеко випереджало часи М. Падуанського. Таким чином, М. Падуанський, розглядаючи питання народного суверенітету, розкривав поняття закону, умови його забезпечення та цілі, які він бачив у справедливості і загальному благу [188, с. 21]. У його міркуваннях про закон наголо-

робиться на волю народу і громадянське суспільство. Філософ під законом розумів «усі встановлені волею людей правила, які упорядковують те, що представляється справедливим і корисним у громадянському суспільстві: звичаї; постанови; рішення, прийняті в результаті обговорення всім народом; укази і все тому подібне, що виникає з волевиявлення людей». М. Падуанський розмежує «законодавців або першу основну діючу причину закону», до яких він відносить «народ, або сукупність громадян, або їх найбільш впливову частину» і виконавця законів, з яким він пов'язує образ государя [149, с. 607, 609]. Також варто відзначити першого систематика германського позитивного права Лупольда фон-Бобенбурга, який у своїй праці «De iuribus regni et imperii Romanorum» 1340 р. зазначає, що народ в імперії — вище імператора, «*populus major ipso principe est*», і курфюрстам як представникам народу належить не тільки право обирати імператора, але і право скидати його, брати участь у законотворенні та управлінні імперією [241, с. 125].

Демократичні доктрини проводяться не тільки у вченнях про державу, але стосуються і церкви. XIV–XV ст. були століттями великого розколу в католицькій церкві, церковна єдність була знищена боротьбою двох пап. Скликання двох соборів у XV ст. (Пізанський 1409 р. та Константинопольський 1414–1418 рр.) для улагодження такої ситуації було необхідним для припинення двовладдя пап. На цих соборах та на Базельському (1431–1445 рр.) постановили, що особисте начало повинне підпорядковуватися загальному, і тому собори, які представляють церкву, стоять вище папи (так звана єпископальна система). Папи, починаючи з Пія II, ведуть боротьбу з захисниками верховенства соборів. У XIV ст. науковці, які розвивали вчення про народний суверенітет, перенесли демократичні засади на церкву: зокрема, І. Паризький порівнює папу з представниками корпорацій, М. Падуанський та В. Оккам ви-

знають сукупність всіх віруючих та світських осіб членами собору, який стоїть вище папи. Тому в сфері церковних відносин розвивається доктрина про належність верховної влади не одній особі (папі), а всій сукупності релігійного союзу, тобто ідея народного суверенітету щодо церкви. Саме тому, коли у XV ст. розпочалася реакція проти вчення про верховенство соборів, прихильники верховенства пап (наприклад, Туррекремата), щоб заперечити це вчення про верховенство соборів, спрямовують свою полеміку насамперед проти основної ідеї народного суверенітету.

Таким чином, мислителі періоду раннього середньовіччя розвинули окремі погляди античних вчених, зокрема Аристотеля, на належність народу законодавчої влади, виборності народом глави уряду, на народне верховенство, які в доктрині походили з практики управління міськими республіками.

Саме у феодальній Франції вперше виникло поняття суверенітету як право феодала владарювати над особами, що проживали на відповідній території. Суверенітет в епоху феодалізму означав не безумовну найвищу і незалежну владу, а лише відносно вищу, тобто територіальне верховенство васала.

У середньовіччі католицька церква, Священна Римська імперія і феодалі протистояли державному верховенству. Саме із завданням подолати ці сили була пов'язана поява необхідності теоретичного обґрунтування особливостей не просто влади, а влади, уособленої монархом. Це стало характерним для періоду занепаду феодалізму, коли під владою королів відбувалося об'єднання народів, які раніше підпорядковувалися своїм суверенам. Наприкінці середніх віків уже існують погляди про вищу та незалежну державну владу, суб'єктом якої є монарх або народ, яка обмежена лише релігією та природним правом, що лягли в основу сучасного обґрунтування доктрини народного суверенітету.

Період Нового часу називають останнім етапом передісторії конституціоналізму [188, с. 22]. Як слушно зазначає А. Крусян, незважаючи на те, що національні правові системи європейських держав цього історичного періоду в основному характеризуються формуванням абсолютизму і зміцненням абсолютної влади монархів, ідеї конституційно-демократичного характеру яскраво відображалися в судженнях, теоріях мислителів цього часу. В період флорентійської кризи у XV—XVI ст. Макіавеллі вступив у полеміку з істориком Ф. Гвіччардіні. Опоненти апелювали до Аристотеля, Полібія та Х. Аквінського, а сама дискусія зводилась до питання про те, які держави є кращими прикладами змішаної конституції. Гвіччардіні, опираючись на ідеї Аристотеля, тяжів до венеціансько-спартанської моделі політичного правління, в той час як Макіавеллі прагнув підкреслити роль народу та обґрунтовував свої погляди концепціями Полібія [155, с. 77]. Так, розумність і необхідність обмеження публічної влади правом обґрунтовував у своїх працях Н. Макіавеллі [188, с. 63]. Мета виправдовує засоби — ось девіз, якому повинна відповідати державна політика для досягнення публічних завдань, — стверджує Макіавеллі. Обґрунтовуючи необхідність політичного об'єднання феодально роздробленої держави, флорентійський мислитель вищим політичним інтересом проголосив державний інтерес. «Народ, — зауважує Макіавеллі, — загіпнотизований хибними уявленнями про своє благо, прагне часто до своєї загибелі» [128, с. 63]. Державний суверенітет за Макіавеллі — це не тільки ознака сильної державності, але й своєрідний універсальний інструментарій для досягнення державою найвищої політичної сили. Тому вже в період Відродження виникає ідея абсолютної державної влади, так званого абсолютного монархічного суверенітету, яка не була відома середньовіччю. Ідея суверенітету формувалась як реакція на послаблення державності, феодальну роздробленість для політич-

ного та юридичного обґрунтування абсолютної влади монарха (сюзерена). Влада ця розглядалась як верховна, єдина та не обмежена жодним позитивним правом [68, с. 14].

У контексті своєї концепції Макіавеллі не вживав термін «суверенітет», це зробить після нього Ж. Боден. За словами І. Д. Левіна, «без Макіавеллі не було б і Бодена» [121, с. 212]. Історичні умови того часу були такими, що влада, яка здійснювалася суверенною державою на батьківщині Ж. Бодена, у Франції, практично персоніфікувалася в особі монарха. Людовик XIV прямо ототожнює себе з народом та державою (*l'état c'est moi*). У той же час розвивається вчення про божественний характер королівської влади, яке знайшло прихильників в особі Боссюета (*La politique tiree des propres paroles ed l'Ecrituer sainte*). А в 1770 році в едикті Людовика XV були введені в правову форму принципи абсолютної монархічної влади, що позначилося на суспільно-політичному житті країни. Саме тому суверенітет протягом тривалого часу приписувався монарху, який розглядався як єдиний спаситель народу від міжусобних феодалських війн.

Розглядаючи становлення понять суверенітету та народного суверенітету, зокрема, необхідно враховувати, що процес посилення влади монарха логічно був пов'язаний з ідеєю єдності підпорядкованого суверена народу, іншими словами — з ідеєю, що народ, об'єднаний у державі, потребує суверенної влади [36, с. 278, 279].

Доктрина народного верховенства формувалась у XV ст. в умовах посилення монархічних засад у державному житті, коли водночас перевага віддавалася розвитку протилежної за змістом ідеї монархічного суверенітету і характеризувалася зловживанням монархічною владою та релігійними утисками. З XVI ст. поняття «суверен» застосовується винятково до короля як носія вищої влади в державі. Але в спеціальному значенні

термін «суверен», на думку М. Палієнка, застосовується в той історичний період до носіїв територіальної влади, яким належали найголовніші права державної влади в її середньовічній патримоніальній формі над населенням відповідної території, тобто територіальне верховенство. В умовах боротьби та змагання різних владних сил виникла ідея наділення правом верховенства монарха, який очолював ці утворення [112, с. 11, 12].

Саме тоді Ж. Боден у «Шести книгах про державу» (в оригіналі — «Шість книг про республіку») захищав ці принципи та сформулював своє відоме вчення про суверенітет як абсолютну, вищу та незалежну владу, яка є невід'ємним атрибутом держави. Він визначив державу як суб'єкта, що володіє суверенітетом, тобто «абсолютною, не пов'язаною жодними законами владою над підданими». Поняття суверенітету як вищої влади у Ж. Бодена зосереджується в особі суверена, повноваження якого охоплювали і законодавство, і суд, і справи війни та миру, і створення привілеїв, і призначення посадових осіб. Єдиним винятком була відсутність у короля необмеженого бюджетного права: Ж. Боден вважав, що король повинен просити у Генеральних штатів згоди на запровадження нових податків та грошових зборів, окрім права втувати податки, за штатами заперечувалася будь-яка законодавча влада [228, с. 20, 21]. Характерно, що конструкція Ж. Бодена означала лише незв'язаність держави жодною іншою владою, однак це не означало незв'язаність держави певними правилами. Ж. Боден не допускав можливості свавілля з боку держави. Обіцянки перед народом зв'язують государя, але вони тривають доти, поки їх виконання — в інтересах народу. Народ повинен підпорядковуватися законному монарху, але має право на вбивство тирана. Навпаки, запровадження поняття суверенітету було спрямоване проти множинності влади та ознаменувало перемогу однієї влади над іншими, які також претендували на верховенство в межах однієї території.

Французький мислитель, на відміну від своїх попередників, став автором теорії держави Нового часу. Ж. Боден виводив визначення політично сильної держави через необхідні ознаки суверенної влади. Суверенітет, влада — це сама субстанція, визначення держави. Це свідчить про те, що Ж. Боденом навколо поняття суверенітету була сформована цілісна система теоретичних категорій і понять, серед яких з'являється нове — поняття легітимності.

За допомогою загального поняття суверенітету Ж. Боден виділяв і форми держави: «якщо суверенітет має в своєму розпорядженні тільки один Государ — ми назвемо Державу Монархією. Якщо весь народ бере участь у реалізації суверенітету, ми назвемо її народною державою, якщо тільки менша частина народу — вважатимемо її державою аристократичною» [42, с. 689, 692, 694]. Ж. Боден вважав, що розкрив основне правило, яке є секретом всієї політики: він стверджував, що існує різниця між правлінням та державою, між формою держави, яка визначається кількістю людей, в чийх руках зосереджений суверенітет, і тим способом, яким суверенітет реалізується в кожній з цих форм. Ж. Боден не визнавав змішаних форм правління, однак стверджував про існування змішаних форм реалізації суверенітету з метою зрівноважити владу та обмежити суверенітет. Наприклад, народна держава може мати народне правління (егалітарний режим, в якому всі громадяни беруть рівну участь як у правлінні, так і в розподілі благ), аристократичне правління (фактично здійснює управління невелика кількість громадян, наприклад, Римська республіка та її Сенат) та королівське правління (принципат, основу якого складає більшість народу при фактичному правлінні однієї людини — цезаріанська демократія). Безперечно, кращою формою, на думку Ж. Бодена, є королівська монархія, яка єдина здатна створити міцний фундамент для реалізації суверенітету, а він, у свою чергу, має справжню точку опори тільки в одному правителі [235, с. 46].

Ж. Боден не погоджувався з визначенням держави, яке дав свого часу Цицерон: «Республіка — це сукупність людей, об'єднаних визнанням загального права та прагненням до загального блага» та не погоджувався з Аристотелем, який помилявся, коли говорив, що Вавилон внаслідок своєї величини — не держава, а нація [25, с. 249]. Тому Ж. Боден доходить висновку, що істотною ознакою держави є суверенітет, який визначається як абсолютна та постійна влада. Абсолютною владою є така влада, яка дана народом без будь-яких умов та обмежень; постійною владою слід вважати владу, яка існує на основі власного права, а не делегована на певний строк. Тому, за словами Ж. Бодена, наприклад, владу імператора Священної Римської імперії не можна вважати суверенною — суверенітетом володіють тільки ті глави держав, які імператора обирали. І тому імператор не має права приймати обов'язкові для всіх закони, укладати мир, оголошувати війну, обкладати населення податками, звертатися до інших держав з якими-небудь наказами і т. д. Всі названі права складають зміст саме суверенної влади [25, с. 249]. Таким чином, Ж. Боден розвиває концепцію сильної державності — абсолютної монархії та наділяє суверенною владою королівську владу і ставить її вище імператорської влади.

На думку Ю. А. Дмитрієва, Ш. Б. Магомедова, А. Г. Пономарева, суверенітет за Ж. Боденом — це «здатність повелівати і примушувати таким чином, що той, хто повеліває і примушує, не є об'єктом повеління і примусу з будь-якої сторони». Виходячи з цього визначення вченими сформульовані такі основні складові ідеалу сильної державності в концепції мислителя:

1) абсолютність (необмеженість). Суверенітет поширюється на всю країну та на всіх підданих. Суверенітет абсолютний, оскільки суверен нікому не підкорюється, він вільний від усіх наказів, крім тих, що виходять безпосередньо від нього самого;

2) неподільність та монополія панування (тобто володіння всіма публічно-владними повноваженнями). Суверенітет неподільний: правитель або володіє суверенітетом повністю та неподільно, або не володіє ним зовсім. В протилежному випадку ми отримуємо, за словами Ж. Бодена, безлад та хаос змішаного правління;

3) постійність (безперервність). Суверенітет існує у всіх без винятку формах правління, які змінюють одна одну, та незалежно від них;

4) незалежність від будь-якої іншої внутрішньої або зовнішньої політичної сили [68, с. 8].

Найважливішою ознакою суверенної влади є можливість видавати закони та інші повноваження, зокрема: право оголошувати війну та укласти мир, призначати найвищих посадових осіб, здійснювати правосуддя в останній інстанції, чеканити монети та стягувати податки тісно пов'язані з першою ознакою та зумовлені нею.

Таким чином, Ж. Боденом була сформульована концепція суверенітету, яка відіграла надзвичайно важливу роль в епохи Середньовіччя, Відродження та Просвітництва. Його доктрина суперечить системі змішаної конституції. Дотримуючись реалістичного, історичного підходу, він прагнув довести, що класичні приклади застосування змішаних правлінь (наприклад, у Римі і Венеції) насправді були концентрованими та централізованими режимами, а будь-який тривалий режим зосереджував законодавчу та виконавчу владу під контролем центральної влади-авторитету. Оцінка Ж. Бодена впливу факторів навколишнього середовища та соціальної структури на тип держави визначила напрямок політичної думки Ш. Монтеск'є, який підкреслював роль антропологічного впливу [155, с. 77].

У Франції вчення про суверенітет Ж. Бодена у XVII столітті розвинули Луазо та Лебре, в Німеччині — Рейнкінг, Алтузій,

Гроцій, Гоббс, Пуфендорф та інші. Їх праці наповнені посиланнями на Ж. Бодена та цитатами з його творів.

Зокрема, голландський юрист Г. Гроцій (1583–1645) у праці «Про право війни та миру» [57, с. 314] — один із перших європейських юристів, який акцентує увагу на судовій функції держави, безпосередньо пов'язуючи її з перспективною справедливістю, тобто довгостроковою програмою мирного спільного існування людей.

Держава, яка може виконувати законотворчу та судову функції з метою забезпечення безпеки, повинна бути суверенною державою, тобто на волю суверена повинні впливати приватні групові інтереси. Вирішуючи це питання, Г. Гроцій виділяв двох носіїв суверенітету. Перший — це інститут влади як загальний носій влади, як тіло, яке є загальним носієм зору. Другим носієм суверенітету є особи, які безпосередньо здійснюють владу, тобто «або одна особа, або декілька, відповідно до законів та звичаїв того чи іншого народу» — це око на загальному суверенітеті тіла. Перший суверенітет незнищений, як незнищений сам народ, який утворює державу. Другий мінливий і залежить від конкретних умов. «... Римський народ, — пише Г. Гроцій, — був тим же самим при царях, при консулах, при імператорах» [57, с. 314]. Однак Г. Гроцій не вирішив головного питання: про що укладають громадяни договір? Про утворення інституту влади (держави) або про надання повноважень «особі або особам» на політичну владу?

У зв'язку з цим його теорія подвійного суверенітету є невизначеною, оскільки на питання: чи можна позбавити влади правителя у випадку порушення ним закону, він відповідає негативно.

Г. Гроцій пише, що «ніхто не може висловити нічого помилкового та небезпечнішого за цю думку. Як і власність, верховна влада може бути втрачена не інакше як через прийняття закону.

Але такого прийняття закону про верховну владу, щоб можна було її втратити внаслідок злочину та перейти в стан приватної особи, не знайдено, і я впевнений, що не знайдеться, оскільки такий закон вніс би смуту в державні справи» [57, с. 191].

Тим не менш, погляди Г. Гроція відзначалися новизною, оскільки концепція подвійного суверенітету — інституту влади та «осіб у владі» — була популярна в англійській правовій традиції, тоді як у країнах континентальної Європи були розповсюджені персоналістичні уявлення про владу. Незважаючи на недоліки його теорії (логічна непослідовність, близькість до середньовічної схоластики), як справедливо відзначив І. Ю. Козліхін, «саме з Г. Гроція бере початок світська раціоналістична філософія права... він є вченим, який стояв біля джерел так званого юридичного світогляду, в рамках якого суспільство і держава розуміються як правові явища» [93, с. 122].

У 1603 році відомою працею в історії вчень про суверенітет стала «Політика» кальвініста І. Алтузія, спрямована проти вчень про абсолютний суверенітет. Автор розвиває думки французьких противників абсолютизму XVI ст. та виходить з принципу договірного походження держави та влади монарха, з цього виводить принцип невідчужуваного народного суверенітету та права народу на активний опір монарху, який порушив договір з народом. «Монарх, який порушив умови договору з народом, втрачає божественний авторитет своєї влади, і народ, повалюючи його, виконує лише волю Бога» [150, с. 94]. «Вищу владу» І. Алтузій називає «власністю народу як цілого, і ніхто не може претендувати на неї як окрема особа. Сама природа цієї вищої політичної влади виключає можливість розпорядження нею з боку будь-кого одного» [26, с. 689, 692, 694]. І. Алтузій розвинув принцип невідчужуваності народного суверенітету, заснованого на суспільному договорі. Німецький публіцист називає атрибути суверенітету, вказані Ж. Боденом: неподільність, невідчужу-

ваність, первинність та постійність верховної влади, але приписує суверенітет винятково народу. І. Алтузій у своєму вченні про народний суверенітет, на відміну від вчення Ж. Бодена, з'ясував основу суверенітету народу. Він зазначає, що суверенітет не є абсолютною владою, суверенна влада ґрунтується на договорі про владу з народом. Народ переносить на виборну посадову особу здійснення верховної влади, але ця влада є обмеженою божественним та природним правом і законами держави. Народ зобов'язаний до того часу, поки договір виконується іншою стороною. Ця ідея стала провідною у наступних вченнях про природниче право. Досліджуючи ці питання, А. Крусян прийшла до висновку, що І. Алтузій був першим і непохитним поборником народного суверенітету, сповідував ідеї федерального устрою держави, виборності органів держави (зокрема виборних посадових осіб — ефорів) [188, с. 24]. Окрім цього, варто відзначити, що Алтузій є попередником, «вчителем» Ж. Ж. Руссо, ідеї якого є багато в чому подібними. Слід відзначити, що І. Алтузій, на відміну від Ж. Бодена, наблизився до ідеї, що суб'єктом, носієм суверенної влади є сама держава, однак не з'ясовує цю проблему через постійне змішування держави з народом як колективною сукупністю громадян. Заслуга розмежування понять «носій (суб'єкт) суверенітету» та «носій держави» належить Гуго Гроцію, який запровадив категорії «загальний суб'єкт» суверенітету (держава) та «власний суб'єкт», під яким розуміється безпосередньо носій суверенітету [121, с. 216].

У працях Т. Гоббса, написаних більше ніж через століття після робіт Ж. Бодена та І. Алтузія, держава вже розглядалась як результат договору між людьми, як прояв дії «природничого закону», який завершує додержавний період, коли була природною «війна всіх проти всіх», в поняття суверенітету були внесені елементи демократії. У працях пізнього періоду «De Cive» та «Левіафан» Т. Гоббс дійшов висновку про те, що суверенна влада

в суспільстві необхідна для того, щоб захистити його членів від хаосу та насилля. Саме Т. Гоббс, можна стверджувати, визначив засади народного суверенітету, або суверенітету народу. Саме суверенітет народу, за Т. Гоббсом, є основою правомірності існування в державі влади як інституту, похідного від народу. Таким чином, Т. Гоббс започаткував виведення державної влади із суверенітету народу, тобто розгляду суверенітету як джерела або підстави будь-якої державної влади. Звідси вже логічно виводилася думка, що державна влада не може бути необмеженою. Вона має своєю межею спокій об'єднаних державою громадян.

1.3. Конституційна доктрина XVIII століття і народний суверенітет

У XVIII столітті в Європі відбувається зміна абсолютистських поглядів на суверенітет у зв'язку з розвитком теорії конституційної держави, основною метою якої є захист прав особи проти абсолютизму влади. Відповідно до постулатів цієї теорії громадяни володіють політичними правами та визнається їх право участі в законотворенні та державному управлінні. У свою чергу, жодний орган державної влади не є необмеженим представником державної влади у зв'язку з суб'єктивним обмеженням органів державної влади шляхом розподілення функцій державної влади між різноманітними органами та об'єктивним її обмеженням позитивними законами. Незважаючи на те, що зародки конституційної ідеї ми можемо зустріти в середньовічних вченнях, засновником конституційної теорії вважають Дж. Локка, який перший теоретично обґрунтував ідею конституційної монархії на основі англійської конституції. З метою забезпечення політичної свободи громадян він наголошував на необхідності розмежування виконавчої та законодавчої влади на засадах природничого права.

У праці «Два трактати про правління» 1689 р. Дж. Локк розвинув ідеї про державу, державну владу та владу народу, його погляди про походження та легітимність правління базуються на інших, ніж у Т. Гоббса, логічних висновках. Люди дозволяють уряду забезпечувати собі благополуччя та свободу. Природний стан у Дж. Локка не такий визначений, як у Т. Гоббса. Існують деякі незручності і втрати, а сама передача уряду цих повноважень є умовною, визначеною тим, наскільки успішно представники влади виконують ці функції. Всі люди, як стверджував Дж. Локк, є «за природою вільними, рівними і незалежними» і «ніхто не може бути виведений з цього стану та підкорений політичній владі іншого без своєї власної згоди». За влучним зауваженням А. Лафітського [117, с. 53], єдиний шлях, за допомогою якого людина може відмовитися від своєї природної свободи та надіти на себе узи громадянського суспільства, — «це угода з іншими людьми про об'єднання у співтовариство для того, щоб зручно, благополучно та мирно спільно жити, спокійно користуватися своєю власністю та перебувати в більшій безпеці, ніж той, хто не є членом суспільства» [125, с. 317].

Такий суспільний договір не міг надати державі в цілому та законодавчим зборам, зокрема, необмежену владу. Влада не може поширюватися далі, ніж це необхідно для загального блага [117, с. 53]. Продовжуючи, Дж. Локк стверджував: «І хто б не володів законодавчою або верховною владою в будь-якій державі, він зобов'язаний правити згідно зі встановленими постійними законами, проголошеними народом та відомими народу, а не шляхом імпровізованих наказів; правити за допомогою безпристрасних та незаангажованих суддів, які повинні вирішувати спори за допомогою цих законів, і застосовувати силу співтовариства в країні тільки при виконанні таких законів... І все це повинно здійснюватися не для якої-небудь іншої мети, але тільки в інтересах миру, безпеки та суспільного блага народу» [125,

с. 337]. Межі влади, встановлені суспільним договором, законами Бога і природи, діють для всіх держав і при всіх формах правління [125, с. 346]. Дж. Локком було обґрунтовано кілька концепцій, покликаних захистити права і свободи народу. Зокрема, він пропонував встановити «владу, яка б стежила за виконанням тих законів, які створені та залишаються в силі»; забезпечити розподіл законодавчої і виконавчої влади [125, с. 347]; визнати право народу «усувати або замінювати» законодавчий орган, якщо він діє всупереч наданій довірі [125, с. 349].

Державна влада завжди належить більшості, яка реалізує законодавчу владу безпосередньо (демократія) або передає її іншій особі (монархія) чи невеликій кількості осіб (олігархія). Дж. Локк стверджує, що будь-яка влада походить від народу і повертається до нього з розпуском уряду. Таким чином, верховна влада належить народу, який встановлює порядок організації державної влади. В той же час народу гарантується право на опір, на невиконання несправедливих законів та право захисту своїх природних прав. Дж. Локк стверджував, що законодавча влада — найвища суверенна влада в державі, яка обмежується тільки правом на життя громадян та непорушним правом приватної власності. З цього Дж. Локк обґрунтовує право народного представництва встановлювати та скасовувати податки. Установча влада належить народу, який має право делегувати її будь-кому. Законодавча влада самостійно не має права на делегування власних повноважень. Суверенітет, за вченням Дж. Локка, належить народу, який є джерелом усіх влад в державі. Тобто ідея народного суверенітету, яку проводить Дж. Локк, тісно пов'язана з ідеєю природних невідчужуваних прав людини та з конституційною теорією держави, яку він вперше сформулював на засадах англійської конституції. Вчення Дж. Локка, спрямоване на викриття абсолютистської деспотичної держави, запровадило новий ідеологічний підхід до сутності та суб'єктів і меж

суверенітету. Основною ідеєю цих поглядів було «перенесення» суверенітету з монарха на народ та націю. Відповідно ідея абсолютного державного суверенітету завдяки поглядам Дж. Локка трансформується у вчення про народний та національний суверенітет. У поглядах Гоббса в зародковій формі присутня концепція «розподілу влад». Надана суспільству влада поділяється на три складові — законодавчу, виконавчу та федеративну, причому остання визначена досить нечітко і пов'язана переважно зі сферою міжнародних відносин.

Ідея народного суверенітету найбільш повно знайшла відображення в працях Ж. Ж. Руссо, який, незважаючи на подібність деяких положень з Ж. Боденом, сформував абсолютно новий підхід до носія суверенітету, повновладдя народу, заснованого на ідеях рівності та свободи, що дало поштовх до розвитку демократичної доктрини суверенітету. На думку основоположника доктрини народного суверенітету, держава, яка виражає інтереси всього народу, є істинно сильною державою. В трактаті «Про суспільний договір, або Принципи політичного права» Ж. Ж. Руссо сміливо визначає три складові народного суверенітету: 1) невідчужуваність; 2) неподільність та єдність верховної влади народу; 3) верховенство [168, с. 167, 170]. Тим самим Ж. Ж. Руссо позбавив монарха статусу носія суверенітету і закріпив його не за громадянами, а за загальною волею. Загальна воля у визначенні Ж. Ж. Руссо є еквівалентом суверена-монарха і не може розглядатись як демократична засада існування держави. Актом суверенітету народу мислитель визнавав Закон, який, на його думку, як і суспільний договір, не є для народу обов'язковим. Законодавча влада ж визначається Ж. Ж. Руссо як зміст суверенітету, як верховна влада, яка належить всьому народу. Тому демократія, аристократія, монархія — не форми держави, а форми правління, які встановлює суверенний народ [168, с. 167, 170].

Ж. Ж. Руссо заперечував ідею народного представництва, оскільки суверенітет народу, на його думку, є єдиним та неподільним. Як приклад він наводив проведення виборів до англійського парламенту і з приводу цього зазначав: «англійський народ є вільним, лише поки обирає членів Парламенту, однак після виборів, як тільки вони обрані — він (народ) раб і ніщо більше» [168, с. 167, 170].

Оскільки в ті часи держава не визнавалася суб'єктом права, у вченні Ж. Ж. Руссо суверенітет народу відрізнявся від суверенітету монарха як носія державної влади. Згідно з Ж. Ж. Руссо суверенітет народу належить дорослій чоловічій частині населення, нації. Суверенітет є вираженням загальної волі народу, «народних зборів» або, ще точніше, «народу як зборів». Він єдиний, неподільний та невідчужуваний [55, с. 462]. Концепція «суспільного договору» Ж. Ж. Руссо [168] виходить з того, що відносини між державою та підлеглими їй суб'єктами ґрунтуються на угоді, яку жодна зі сторін не може змінювати без згоди іншої, при цьому роль держави зводиться до представництва загальної волі, що має обов'язкову силу для всіх членів суспільства. Суверенітет же належить тільки народові як колективному суб'єкту.

Так, відомий український мислитель Яків Козельський (1728—1764), виходячи з теорії суспільного договору, стверджував, що завдяки йому людина здобуває громадянську волю і власність, а замість натуральної рівності — «рівність моральну, і на підставі закону, будучи не рівною силою і розумом іншому, робиться йому рівною за договором і по праву» [92]. Його ідеї ґрунтуються на рівності всіх перед законом та взаємній відповідальності влади і членів суспільства за дотримання умов договору.

Таким чином, ми доходимо висновку, що, відповідно до політико-правових поглядів Ж. Ж. Руссо, влада суверенна і не

може бути ніким обмежена. В цьому значенні правильною є оцінка спадщини Ж. Ж. Руссо Б. Л. Манелісом: «За Боденом і Гоббсом Руссо виводить постулат ідеї абсолютного суверенітету, доводячи її до крайньої межі» [132, с. 12].

Ідеї Ж. Ж. Руссо майже повністю були втілені на практиці в яcobінській Декларації прав людини і громадянина, яка увійшла в Конституцію 1793 року. Стаття 25 Декларації прав людини і громадянина містить норму: «Суверенітет базується на народі, є неподільним, не має строку давності та є невідчужуваним» [49, с. 151—153]. У Конституції Франції 1793 року в спеціальному розділі «Про верховенство народу» це положення конкретизується таким чином: «7. Суверенний народ — це сукупність французьких громадян. 8. Народ безпосередньо обирає представників. 9. Він доручає виборцям обрання органів управління, громадських третейських посередників, суддів, кримінальних та цивільних. 10. Народ обговорює та ухвалює закони» [49, с. 187—191]. Таким чином, передбачалося широке залучення населення до управління державними справами.

Крім того, в статті 27 Декларації прав людини і громадянина 1793 року міститься досить категоричне та радикальне положення, що визначає гарантії суверенітету народу: «Кожний, хто привласнить собі суверенітет, який належить народу, буде негайно підданий смерті вільними громадянами».

Історія політико-правової думки свідчить, що прогресивні положення Ж. Ж. Руссо були апробовані конституційною практикою лише після його смерті. Причому були як позитивні, так і негативні наслідки впровадження цих ідей. Зокрема, яcobінська диктатура активно використала принцип народного суверенітету, розуміючи його як принцип єдності між управляючими та підлеглими. В результаті цього була утворена централізована диктатура, однак найбільш радикальний принцип та «чистий» варіант народного суверенітету так і не був реалізова-

ний, оскільки, як відомо з історії, яacobінська конституція так і не була застосована на практиці.

Таким чином, основна ідея договірної теорії Ж. Ж. Руссо, яка визначила походження державної влади від народу, складає «вічні» положення конституції. Іншими словами, за твердженням М. П. Авдеєнкової та Ю. А. Дмитрієва, цей «моральний критерій», який складає важливу частину теорії природного права і стоїть над позитивним правом, закріплюючись в законі, стає нормою-гарантією системи права, що встановлюється державою. В результаті місце природного права займає конституція як основний закон, який гарантує суверенітет народу [20, с. 240].

Історично першим законодавчим актом, який закріпив «принцип народного суверенітету», була Декларація прав штату Вірджинія, прийнята 12 червня 1776 р. У статтях 2 та 3 проголошувались ідея народного суверенітету та право народу змінювати уряд, який не відповідає своєму призначенню — досягненню загального блага та безпеки. Пізніше в Декларації незалежності Т. Джефферсона, прийнятій 4 червня 1777 р., принцип народного суверенітету був доведений до права на політичну незалежність, що в умовах Америки означало проголошення права на революцію [82, с. 120].

У контексті дослідження представляє інтерес розвиток німецького конституціоналізму, який був тісно пов'язаний з національним рухом. Нація народжувалась у боротьбі за політичні права, особисту свободу, толерантність. Якщо націоналізм Заходу розглядав суспільство як наслідок політичних факторів, то в німецькому націоналізмі юридична та раціоналістична концепція громадянства (німецькою — *Burgerschaft*) змінилася більш розмитою концепцією «народу» (*Volk*). Передбачалося, що корені народу лежать у минулому і формуються в процесі тривалої неусвідомленої еволюції. І. Г. Гердер, німецький учень Руссо, став засновником теорії народної душі або національного

духу (*Volksgeist*) та його коренів, які розвинулися за допомогою національних традицій. Цим пояснюється інше бачення, на відміну від англійців, французів, німців, на державу: вона (держава) не була громадською організацією, заснованою на людських законах, метою якої було б забезпечення свободи, безпеки та щастя людини, а є органічною особою, Божественним творінням, як і сама особа, лише безкінечно великим і могутнім джерелом життя особи [30, с. 6].

Наступним етапом у розвитку теорії суверенітету є вчення Г. Гегеля про державний суверенітет, яке було, за справедливим визначенням І. Д. Левіна, «аристократичною реакцією на вчення про народний суверенітет» [121, с. 15]. Суверенітет, на думку Г. Гегеля, — це «ідеальність» держави, ідея органічної єдності всіх моментів держави, що представляє собою суб'єктивність, індивідуальність держави, самовизначення волі, якій належить найвище рішення. Це ідеальна єдність, особа держави, яка реалізується в єдиній фізичній особі та волі монарха [150, с. 221]. Тобто основну увагу в своїх дослідженнях Гегель приділяв державному суверенітету, однак не залишив осторонь і концепцію «народного суверенітету». Основна ідея Г. Гегеля про народний суверенітет полягала в тому, що народ є відносно зовнішнього середовища самостійним та спирається на власну державу, як, наприклад, народ Англії [154, с. 151]. Але в новітній час про «народний суверенітет», зазначає Г. Гегель, стали говорити як про протилежний існуючому у верховній владі суверенітету. «Народ, — підводить підсумок філософ, — без свого монарха є масою, яка не є державою та не володіє суверенітетом, судами, станами». Іншими словами, суверенітетом володіє лише державно організований народ, або суспільство. Але і в цьому випадку суверенітет втілений у тому органі, який виражає спільні інтереси суспільства чи народу, таким же органом є верховна влада держави незалежно від форми, в якій вона представлена, — чи в формі монархії, аристократії або ж демократії.

Саме як заперечення народного суверенітету і як реакція на революційні події у Франції з'явилася теорія державного суверенітету Г. Гегеля. Він категорично не заперечував ідею народного суверенітету, але у всій своїй теорії повністю підкорював її ідеї державного суверенітету. Він допускав, що суверенітет всередині країни може умовно перебувати в народі, але це буде рівнозначно тому, що держава володіє суверенітетом. Іншими словами, «народ є суверенним у тому значенні, що відносно зовнішнього світу він є самостійним та складає власну державу» [52, с. 293]. Однак Г. Гегель виступав противником протиставлення суверенітету народу суверенітету монарха. Народ, який протиставляється суверенному монарху, Г. Гегель розцінював як несформовану масу, яка не представляє собою державу, а тому не володіє суверенітетом. Самостійність держави, за словами Г. Гегеля, — це «перша свобода та найвеличніша честь народу» [52, с. 305]. Вона є першим історичним проявом та виступом держави.

На додаток до вищесказаного слід виділити ще два різновиди суверенітету, розроблених юридичною наукою: національний суверенітет та суверенітет парламенту. Теорія національного суверенітету є різновидом теорії державного суверенітету, її головним постулатом є те, що національний суверенітет — це суверенітет нації як політичної спільноти, а держава ототожнюється з нацією. Ще Е. де Ваттель зазначав: «Нація, держава представляє собою... політичний організм, або суспільство людей, які об'єдналися для досягнення вигоди та забезпечення безпеки... Будь-яка нація, яка сама управляє собою, в якій би це формі не здійснювалося, без якої-небудь іноземної залежності, є суверенною державою» [45, с. 40].

З точки зору французької теорії та французького позитивного права, розмежування нації та держави як двох суверенних юридичних осіб є неможливим. На думку Карре де Мальбера,

держава і нація представляють собою «два обличчя однієї і тієї ж особи», а для іншого державознавця, А. Есмена, держава — «це юридичне уособлення нації» [121, с. 16].

Таким чином, головна відмінність французької доктрини національного суверенітету від теорії державного суверенітету полягає в тому, що для останньої держава відрізняється від нації, навіть взятої в аспекті окремого суб'єкта. З точки зору французького позитивного права, розмежування держави і нації як двох суверенних юридичних осіб є рівносильним розподілу суверенітету. Члени Установчих зборів 1791 року розглядали націю як юридичну особу, яка складається з індивідів, і зауважували, що суверенна воля нації не може бути виявлена шляхом простого складання індивідуальних волей, вона може проявлятися лише як загальна воля нації [20, с. 228].

У зв'язку з цим слід визнати, що теорія національного суверенітету з самого початку була спрямована як проти теорії державного суверенітету Г. Гегеля (його монархічного варіанту), так і проти теорії народного суверенітету, в якій необмежена влада народу (повновладдя народу) розглядалась як реальна небезпека для індивідуальної свободи, тобто необмежений суверенітет народу є не менш небезпечним, ніж абсолютний суверенітет монарха.

1.4. Напрямки у вченні про суверенітет у XIX–XX століттях

Представник ліберального напрямку національного суверенітету Б. Констан, коректуючи Ж. Ж. Руссо, вважав, що повинні існувати межі народного суверенітету, що ці межі повинні починатися там, де починаються незалежність приватної особи та її власне життя [55, с. 462], і навпаки, де починається самостійність індивіда, там припиняється дія суверенітету. Ідея народного суверенітету пов'язувалася представниками школи природничого права з договірною теорією походження держави

і державної влади. Повалення абсолютизму в ході Великої французької революції, процесів боротьби в північноамериканських колоніях за незалежність спонукало до визнання ідеї народного суверенітету на державному рівні [156, с. 59].

Розвиток поглядів на державу як суб'єкта права дозволило розглядати народ не як носія, а як джерело державної влади, а поняття суверенітету народу та суверенітету держави стали аналізуватися не як характеристики «абсолютного» повновладдя, а як юридичні властивості різних аспектів верховенства і незалежності державної влади, джерелом якої є воля народу. Це започаткувало новий етап в юридичній науці та практиці, на якому відбувається становлення правової концепції народного суверенітету.

Принцип народного суверенітету, як справедливо відзначає Б. А. Кістяківський, зовсім не означає вимоги «самодержавства народу», його самовладдя (автократії) або всевладдя, оскільки така вимога є рівнозначною вимозі повної, ніким не обмеженої влади самого народу (яка може призвести і, як правило, призводить до обмеження свободи особи і, відповідно, до обмеження свободи самого народу). На думку Б. А. Кістяківського, органи державної влади тільки тоді бувають реально зв'язані законами, коли їм протистоять громадяни, наділені суб'єктивними публічними правами і тому можуть пред'являти правові претензії до самої держави [91, с. 329]. За словами І. Гомерова, «принцип народного суверенітету не вимагає необмеженої народної влади, не вимагає такої великої жертви, як жертва людської особистості в ім'я всевладдя народу. Навпаки, в атмосфері безправ'я, насилля та несвободи легко може загинути і саме народне верховенство» [55, с. 463].

Теорія національного суверенітету базувалася на ідеї представницького правління, яка включила в себе «теорію виборчої функції» та «теорію представницького мандата», які французькі

теоретики, починаючи з діяча Французької революції XVIII ст. абата Сійєса, не вважали демократичними [158, с. 61]. Згідно з «теорією виборчої функції» нація виражає свою волю через своїх представників, причому обрання цих представників не є правом громадян, але є правом нації в цілому. Ніхто не може вимагати права голосу: тільки нація може визначити, хто з громадян гідний та найбільш здатний до того, щоб обирати представників. Як писав А. Барнав, «якість виборця є тільки публічною функцією, на яку ніхто не має власного права і якою суспільство наділяє так, як і приписує його інтерес. Функція виборця не є правом» [82, с. 207, 208]. Таким чином, ця теорія допускала обмеження виборчого права.

Згідно з теорією національного суверенітету виборча функція нації, як і функції інших органів, встановлюється самою державою, із закінченням виборів будь-яка юридично значуща участь виборців у формуванні волі та волевиявлення держави припиняється. Слід також мати на увазі, що відносини представництва існують між нацією в цілому та парламентом в цілому. Як зауважував французький класик конституційного права Л. Дюгі, «парламент є представницьким мандатарієм нації» [70, с. 416]. Французька декларація прав людини і громадянина 1789 року у статті 3 проголошувала, що «джерелом суверенітету є нація. Жодна корпорація, жодний індивід не можуть користуватися владою, яка не походить з цього джерела». Це положення закріплювалось і в Конституції Французької Республіки 1791 року [169, с. 190, 194], де містилася така норма: «Суверенітет належить нації: він єдиний, невідчужуваний та невід'ємний. Жодна частина народу, жодна особа не може привласнити собі його реалізацію». Таким чином, закріплений на конституційному рівні національний суверенітет став першим наслідком сформованої в процесі революції політико-правової доктрини.

На думку французьких юристів А. Демішель, Ф. Демішель, М. Пікемаль, термін «національний суверенітет» був ви-

найденій для того, щоб «уникнути використання ясного і чіткого терміна «народний суверенітет» [62, с. 9].

Доктрина суверенітету парламенту стала відображенням політичної ситуації в Англії в період бурхливого розвитку капіталізму. У зв'язку з цим поширювалась ідея панування права, ідеалізації англійської конституції, палати лордів та принципу розподілу влад. Засновник теорії суверенітету парламенту Г. Блекстоун, автор «Коментарів до законів Англії», заперечував теорію народного суверенітету. Народ, на його думку, має такі права, які визначені парламентом. Англійський юрист та політичний діяч Дж. Остін вважав, що суверенітет нації втілений в її парламенті, оскільки це найвищий орган, який приймає закони, що мають обов'язкову силу для всіх. Але сам парламент не зв'язаний законами, оскільки може їх змінювати. Так виникла ідея законодавчого, або легіслативного, суверенітету, яка, як вважають дослідники, дуже точно копіювала систему «самоуправління нації за допомогою парламенту», що була типовою для Англії XVIII–XIX ст. [228, с. 24–28].

Вчення про суверенітет парламенту в тій чи іншій формі визнавалося більшістю англійських юристів XIX ст., зокрема А. Дайсі. Він, намагаючись з'ясувати сутність суверенітету, розмежував його на політичний суверенітет, який належить виборцям, та юридичний, яким володіє парламент. Він так визначав сутність юридичного суверенітету: «Судді не знають волі народу. Крім тієї, яка виражається парламентськими актами» [60, с. 82].

На відміну від А. Дайсі, С. Лоу намагався поєднати верховенство парламенту з верховенством виборчого корпусу. Він вважав виборчий корпус справжнім «сувереном» в Англії, а конституційні угоди повинні охороняти його верховенство [126, с. 290]. Тому серед прихильників парламентського суверенітету С. Лоу єдиний визнавав народний суверенітет та вважав, що

англійська форма державного устрою найбільше поєднується з принципами народного суверенітету.

В Америці не сприйняли концепцію законодавчого суверенітету, оскільки американськими «батьками-засновниками» була винайдена краща конструкція для реалізації принципу суверенітету. Її основною ідеєю було прийняття конституції — фундаментального закону, який стоїть над будь-якою правлячою владою і безпосередньо виражає відносини «народного суверенітету» шляхом закріплення в ньому системи «стримувань і противаг».

Розвиток держави і права в XIX — на початку XX ст. породило велику кількість напрямків у вченні про суверенітет, які вплинули на сучасну доктрину народного суверенітету. Варто відзначити позицію Г. Єллінека, М. Уїллоубі, М. Краббе, Г. Кельзена.

Запровадження принципу суверенітету в державно-правовій практиці України відносять до XV–XVI ст. Цей принцип формулювався у вигляді самодержавства (в його первинному значенні незалежної, непохідної влади) в ідеях І. Саніна (Волоцького) як принципу теократичного абсолютизму; А. Курбський підкреслював концентрацію влади в руках самодержавця, її необмеженість та верховенство; Ф. Прокопович, І. Посошков виступали за абсолютний суверенітет у спадковій монархії.

Однак більш розвинуті концепції виникають лише в XIX — на початку XX ст. у працях Ф. Ф. Кокошкіна, М. М. Коркунова, В. М. Гессена, А. Яценко, М. Палієнка та ін.

На початку XX ст. зміна політичних, економічних, соціальних умов життя країн зумовила появу нових поглядів на ідею народного суверенітету. На той час дуже важливим було, що такий відомий вчений-юрист, як Г. Єллінек, визнає пріоритет державного суверенітету і визначає суверенітет як важливу складову конституціоналізму, який завжди пов'язаний з обмеженням державної влади.

Еволюція розвитку категорії «народний суверенітет» Г. Кельзена базується на засадах юридичної логіки. Він вважав, що з часів Ж. Бодена політичне значення доктрини суверенітету зрозуміле для всіх, хто з нею знайомий. Але, на думку Г. Кельзена, паралельно політичному аспекту в концепції суверенітету присутній і аспект правовий, який повинен стати предметом дослідження юридичної науки [154, с. 155]. Г. Кельзен свою концепцію спрямовує проти вчення Г. Єллінека, головним чином проти того, що теорія суверенітету втратила своє значення та має обмежені історичні рамки. На його думку, через те, що концепція суверенітету була визнана і розроблена юридичною і політичною наукою порівняно пізно (XVI ст.), вона не стає, по-перше, менш істинною, по-друге, цей факт не означає, що суверенітет як явище не існував раніше, до XVI ст., тобто до визнання його наукою: він існував і діяв на практиці в стародавніх Греції, Єгипті, Римі точно так само, як він існує і діє в сучасній Європі; не називаючи його, стародавні держави вели себе відповідно до принципу народного суверенітету. Вчення Г. Кельзена приводить до висновку, що суверенітет держави ідентичний суверенітету права.

У 1929 році М. Оріу, представник інституціональної теорії держави і права, яка розвивається як сучасний французький інституціоналізм, так уявляв суверенітет: народний суверенітет представлений як юридичний суверенітет (він перебуває в масі підданих), а політичний суверенітет перебуває в урядовій організації [145, с. 572]. Французький вчений вважав, що «розподіл суверенітету» є основою об'єктивного обмеження державної влади. Призначення принципу розподілу влад французький юрист вбачав в обмеженні верховної влади. М. Оріу наголошував, що умовою існування права суспільства і права людини є рівновага між політичним і юридичним суверенітетом. «Таким чином, ми знайшли ту особливість внутрішньої державної ор-

ганізації, яка об'єктивно й автоматично забезпечує відповідність політичної влади позитивному праву; ця особливість полягає у розмежуванні політичного суверенітету, який створює право, і юридичного суверенітету, який за допомогою судді підпорядковує як політичну владу, так і підданих уже створеному, тобто позитивному праву» [145, с. 617]. Така конструкція слугувала обґрунтуванням М. Оріу ідеї національного суверенітету, пов'язувала державний та національний суверенітет. На відміну від класичної моделі народного суверенітету Ж. Ж. Руссо, мета і необхідна умова моделі суверенітету М. Оріу — поєднання принципів суверенітету та розподілу влад у нормах основного закону. Історично це означало відмову від принципу єдиного суверенного органу та перехід до єдиної системи органів, що володіють суверенітетом. При цьому суверенітет народу стоїть над «установчими владами», оскільки первинна, установча влада належить народу, яка виражається в тому, що тільки народ в особі своїх представників з вирішальним голосом може встановити чи змінити форму правління, владно визначає устрій держави, санкціонує винятковий порядок здійснення влади за надзвичайних обставин. Тому державна влада є не абсолютним, а лише частковим, умовним авторитетом: те, що не делегується органам народом, залишається у його віданні. Підкреслюючи важливість процедур у складі інституту, М. Оріу зазначав: «Процедура є джерелом права, незалежним від влади, вона є глибинним джерелом одночасно як звичаєвого права, так і права, заснованого на законі; процедура є юридичним елементом того, що Л. Дюгі назвав соціальною солідарністю; вона не є єдиним джерелом правової норми, але, в комбінації з владою, вона є заснованою на законі права... Щодо суспільного життя, то воно складається лише з церемоній і процедур... Конституційне право ... це не що інше, як процедура; те саме ми спостерігаємо і в адміністративному праві...

Державна організація досягається в результаті сукупності індивідуальних волей, але за наявності умови, що ці волі беруть участь у державній процедурі... Публічні функції, як і публічні установи, є тільки процедурами; внаслідок цього ми можемо відкрити рамки цього поняття і сказати: кожний індивід, якщо він бере участь у процедурі, може привести в рух державний організм та зробити так, що його дія буде розглядатись як дія держави; якщо не всі індивіди, завдяки колективній організації взаємної допомоги, діють саме таким чином, то ті, які так діють, роблять це на користь інших, так само, завдяки організації примусу, зустрічають перешкоди ті індивіди, які бажали б діяти поза встановленою державною процедурою» [145, с. 160–163].

В суверенітеті влади за М. Оріу, проявляється артикуляція активної ролі спрямовуючих інституціональних ідей. «Розподіл» суверенітету, на думку М. Оріу, приводить до об'єктивного обмеження державної влади. «І це, — продовжує М. Оріу, — є особливістю внутрішньої державної організації, яка об'єктивно і автоматично забезпечує підпорядкування політичної влади позитивному праву; ця особливість полягає в розмежуванні політичного суверенітету і юридичного суверенітету» [145, с. 617]. У зв'язку з цим встановлюється рівновага між політичним і юридичним суверенітетом, що є загальною умовою існування права суспільства і права людини. М. Оріу пов'язував можливість існування суверенітету з принципом розподілу влад, що відображається в основному законі. Звідси принцип абсолютного суверенітету перетворюється на принцип єдиної системи органів, яка володіє суверенітетом. М. Оріу є представником інституціонального напрямку в дослідженнях поняття конституції, відповідно до постулатів якого конституція є «статутом не тільки держави, але й нації як корпоративного цілого» [143,

с. 24–36]. За М. Оріу, інститут — це реалізація юридичної ідеї, для якої потрібна влада та спільність інтересів членів певного колективу. Таким чином, інститут виступає як юридичне утворення, автономна структура, яка служить ідеї за допомогою правових засобів. Ідея інституту та «консенсуальна єдність», яка виникає навколо неї, є підставою для усвідомлення членами певної соціальної групи або суспільства в цілому правомірності існуючого порядку відносин. За М. Оріу, держава будується на ідеї заступництва публічної влади громадянському суспільству, нації. Е. О. Воротилін, розвиваючи положення М. Оріу, наголошував на провідній ролі ідеї, яка спрямовує активність індивідів як специфічну рису інституту, що відрізняє його від організації [50, с. 4]. Тому для того, щоб інститути не перетворювати в інструменти, потрібні не схеми готових функціонуючих інститутів (на Заході), а схеми інституціонального будівництва, становлення тих чи інших інститутів. Їх поки що немає. Відродити правовий інститут за відсутності інших неможливо.

Таким чином, доктрина народного суверенітету в своєму історичному розвитку спиралася на визнання пріоритету верховної влади, незалежності та неподільності вищої волі держави. Саме у зв'язку з цим доктрина суверенітету з початку свого виникнення по суті виступала як теорія політики, теорія влади. Залежно від належності мислителів до тієї чи іншої наукової школи суверенітет пов'язувався або з однією особою (в монархіях), або з групою осіб (в аристократіях), або з більшістю народу (в демократіях). Існуючі на той час вчення про суверенітет були спрямовані на визнання влади народу, віддаючи перевагу теорії природничого права з тієї точки зору, що суверенітет належить народу (нації). Незважаючи на деякі відмінності між ними, ці погляди про суверенітет можна віднести до моністичних, оскільки він визнається єдиним і неподільним [154, с. 139]. Про

це свідчить проведений аналіз еволюції формування поглядів філософів, політиків, юристів, який був проведений яскравим представником історичної школи права М. І. Палієнком, який у 1903 році видав ґрунтовну працю «Суверенітет. Історичний розвиток ідеї суверенітету та її правове значення» [150].

Історія свідчить, що як недооцінка інтересів та можливостей народу, так і їх переоцінка може спричинити суттєві негативні наслідки. Цим, зокрема, пояснюється постійна діалектика демократії і тиранії, переростання однієї в іншу. Цей процес, продемонстрований вперше ще Аристотелем на прикладі античних полісів, у XX столітті найбільш повно втілювався у правлінні більшовиків та націонал-соціалістів, якими було встановлено диктатури в ім'я «дійсної демократії». Ліберали першої половини XIX ст. правильно передбачали, що «суверенітет народу міг би легко знищити суверенітет індивідів» [38, с. 222]. Фундаментально об'єднуючою ознакою режимів Наполеона, Гітлера, Муссоліні, Леніна, Сталіна, Мао є (при всіх їх відмінностях) намагання представити себе послідовним втіленням волі народу, який зробив свій історичний вибір. «Ідеал демократії як безпосереднього правління народу (народного суверенітету) з цієї точки зору є небезпечною метафізичною абстракцією, яка веде до тотального панування групи або одного правителя від імені всього народу, а отже, встановлення режиму абсолютної тиранії» [134, с. 20].

Як би там не було, принцип народного суверенітету є визначальним та загально визнаним у сучасному світі. Зміст конституцій переважної більшості країн будується більшою мірою на властивостях не державного, а народного суверенітету. Це означає, що «у загальній схемі політичної активності компетенція (повноваження) держави та її агентів повинні визначатися у субординованій відносно громадянського суспільства якості»

[164, с. 21]. Сучасний американський правознавець Л. Генкін серед основних рис конституціоналізму виділяє й таку: «конституціоналізм ґрунтується на суверенітеті народу, який проголошується Конституцією; воля народу є основою легітимації діяльності держави; тільки народ приймає Конституцію, створює систему правління та відповідає за її належне функціонування (демократичне самоврядування)» [232, с. 139].

Розділ II

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ ВЧЕННЯ ПРО НАРОДНИЙ СУВЕРЕНІТЕТ

Наукова розробка проблеми народного суверенітету здійснювалась і продовжує здійснюватися в контексті конституційної модернізації України.

Правова думка початку ХХ ст. перебувала в стані пошуку нових ідей і підходів. Держава, в якій народ ставав найважливішим суб'єктом політичного процесу, не могла описуватися так само, як в минулому столітті. Відповіддю на цей виклик часу стали психологічна теорія права (Л. І. Петражицький), школа відродження природного права (В. М. Гессен, П. І. Новгородцев, Є. Н. Трубецькой та ін.), теорія еліт (Г. Моска, В. Парето, Р. Міхельс, М. Я. Острогорський), концепція солідаризму (Л. Дюгі), геополітичного трактування державних інститутів (Р. Челлен, К. Хаусхофер) і т. д. У приватній бесіді з С. В. Завадським М. І. Лазаревський чітко позначив мету цього пошуку: не можна говорити про державу мовою цивільного права. Вона вимагає принципово іншого категоріального апарату, який слід ще попередньо виробити [75, с. 188].

2.1. Дореволюційна наука державного права щодо сутності народного суверенітету та форм його реалізації

Характерними рисами підходів до вивчення суверенітету в останній чверті ХІХ та у ХХ століттях було становлення позитивізму та його діалог з неокантіанством та гегельянством,

який піддав критиці позитивізм. Цей етап з точки зору характеристики суверенітету зводився до однієї з рис владарювання — загального примусу. Причому питання про джерело суверенної влади навіть не ставилося. Відбувалося змішування питання про характер владарювання (властивість) з джерелом (сутністю) владарювання. Саме цьому питанню приділяли увагу гегельянці, зокрема, Б. М. Чичерін та П. Г. Редкін [163; 221]. До науки конституційного права вони пристосували гегелівську методологію, відповідно до якої держава вважалася «вищим моральним союзом», або «єдністю закону та мети», основним завданням якої було забезпечення охорони прав особи та суспільний прогрес. Відповідно, джерело або сутність суверенної влади лежить в морально-правовій державі як соціальному організмі. Ця теорія згодом отримала назву вольової теорії суверенної влади, відповідно до якої суверенітет як воля суспільного організму зв'язаний моральною та правовою єдністю. Ця теорія була піддана критиці з боку позитивістів. Зокрема, М. М. Коркунов у праці «Лекції по загальній теорії права» справедливо відзначає, що «існування конкретних правителів держави та їх волі, безумовно, реальний факт, але одним цим фактом неможливо пояснити явище державного владарювання.

Підкорення державної влади не може бути пояснене тільки особистою могутністю правителів... їм підкоряються настільки, наскільки бачать в них представників чогось, що стоїть вище їх особистої волі... Часто самі конституції умисно розподіляють волю установ, покликаних здійснювати функції державної влади. Очевидно, єдність волі не є бажаною метою, а, навпаки, злом, яке намагаються усунути. Таке значення мають, наприклад, роздвоєння народного представництва на дві палати, встановлення різного порядку для обговорення палатами звичайних і конституційних законів і т. д. Якщо б державна влада була єдиною волею, завданням всієї державної організації

повинно було б бути забезпечення панування цієї єдиної волі, і було б неможливим існування розподілу влад та самоврядування, які передбачають саме те, що окремі функції влади реалізуються відокремлено і незалежно одна від одної.

Але, що має ще більше значення для заперечення вольової теорії влади, явища державного владарювання не можуть бути пояснені всі, не тільки як прояв єдиної волі, але і взагалі як прояв волі. Момент волі найяскравіше проявляється в законодавстві. Тобто законодавець повеліває, суддя судить, адміністратор діє. Тому, якщо б влада була волею, її основною і необхідною функцією повинно було б бути законодавство... Влада ж держави над її власними громадянами виражається не тільки в тому, що вони пасивно підкоряються велінням органів уряду, а також в тому, що вони усвідомлюють себе зобов'язаними активно ставитися до потреб держави. Громадяни, на відміну від випадково потрапивших до неї іноземців, дають державі значно більше простого пасивного виконання велінь. Вони самостійно йдуть назустріч питанням державного життя; активно і за власною ініціативою підтримують добробут та могутність держави, сприяють її розвитку. Громадянин виконує свій обов'язок підкорення владі держави не тільки, коли виконує веління уряду, але точно так само, якщо ще не більше, і тоді, коли прагне пояснити помилки та зловживання правителів. Якщо б підкорення громадян державі зводилось тільки до виконання звернених до них велінь, держава ніколи не могла б існувати — вона б неминуче розпалась. Авторитет органів влади базується не на зовнішній фізичній силі. Органи влади складають меншість. Тих, хто повинен підкорятися, завжди більше. Авторитет велінь влади засновується завжди на визнанні їх обов'язковості зі сторони суспільства. Це є основною підставою владарювання... Поняття влади та волі не можуть бути тотожними. Воля не є сама по собі владою. Воля буває безсилою і безвладною. Влада приходить

до волі ззовні... Воля прагне до влади, отримує владу.. Таким чином, поняття влади не збігається з поняттям владарюючої волі» [105, с. 298–299].

Значний вплив на розвиток теоретичної думки в сфері дослідження юридичної природи суверенітету справило вчення Г. Єллінека. Він стверджував, що суверенітет є правовим поняттям, і незалежність державної влади від якого-небудь іншого авторитету — це, насамперед, правова, а не фактична незалежність [72, с. 287]. Однак Г. Єллінек бачив прояв суверенітету лише в діях державної влади, тобто ототожнював сутність з явищем. «Державна влада, — підкреслював Г. Єллінек, — повинна бути пов'язана з народом, тобто її носії повинні бути членами народного спілкування. Точно так, як згряя рабів, тобто, юридично, речей, об'єднана тільки загальним власником, не утворює державу, немає держави в повному значенні слова і там, де залежні племена перебувають поза державним спілкуванням. Римський володар латифундії владарював як суверен над своїми рабами, але, незважаючи на це, не розглядався як глава держави» [72, с. 409]. Це приводить до висновку, що публічна влада виникає тільки в умовах суспільного союзу, члени якого виступають учасниками політичного спілкування. В рамках такого союзу проявляється єдність держави і суспільства як різних сфер соціальної взаємодії, двох іпостасей спільного буття людей — публічного і приватного. Вчення Г. Єллінека про суверенітет зумовило появу в науці цілої хвилі інтерпретацій поняття суверенітету. Зокрема, варто відзначити його співвітчизника Хаенеля, який вніс доповнення у визначення Г. Єллінека, що суверенітет не є обов'язком держави перед самою собою, а є «його компетенцією встановлювати всі інші компетенції», тобто «компетенція компетенцій». Ця позиція була розкрита в праці Луї Ле Фюра «Федеральна держава та конфедерація держав» [247, с. 422–428].

Відомий юрист Б. А. Кістяківський стояв на позиціях розвитку «природного права» за рахунок розширення публічно-правової сфери. В праці «Держава правова і соціалістична» він «право на гідне існування та можливе благополуччя» ставить головою кута концепції соціалізму, відзначаючи, що необхідно розробляти специфічні, властиві саме соціалізму права особи, які були б закріплені народовладдям законодавчо та гарантовані виконавчою владою [89, с. 157]. «Суверенітет, — зазначає Б. Кістяківський, — нині остаточно визначений як найвища влада, юридично-догматичне поняття якої не допускає жодних ступенів і жодного поділу. Поняття обмеженого суверенітету, зменшеного суверенітету, напівсуверенітету чи ділимості суверенітету повністю суперечливі, а тому вони не є придатними для наукового пояснення державно-правових явищ» [90, с. 414]. Крім того, Б. Кістяківський наголошував на тому, що у правовій державі як окремі органи влади, так і сам правовий порядок організуються за допомогою самого народу, тобто влада введена у певні рамки, здійснюється у певних формах і носить суворо правовий характер [90, с. 443].

Яскравим представником ліберальних ідей у ХІХ ст. в Росії був Б. М. Чичерін, який заперечував зв'язок між теорією природного права та теорією суспільного договору. На його думку, держава — це не тільки «зовнішня установа», а й «організм народного життя», а всі людські інтереси об'єднуються в ідеї держави. Б. М. Чичерін в томі I «Курсу державного права» [220] в главі VI «Верховна влада» дає поняття, виділяє ознаки та класифікує владу. Він прийшов до висновку, що «немає причини, чому народ, організований як єдине ціле, не міг би бути суб'єктом верховної влади. Остання належить цілому союзу над членами, а представником цього цілого може бути сукупність здатних громадян. Цей устрій може бути добрим чи поганим, але цілком правомірним. Іноді навіть необхідним. Скрізь, де закон-

на влада, з якої б то не було причини, присікається, громадяни в сукупності залишаються єдиними представниками держави і встановлюють нову владу за своєю волею. Заперечувати правомірність демократичного правління — означає теж заперечення цілого ряду позитивних явищ. ...Верховна воля держави може виражатись або в особі монарха, або в аристократичній палаті, або в народних зборах, або, нарешті, в сукупному вирішенні різних органів. Але, в усякому разі, верховна влада належить особі або особам не як власність, а як представникам або органам держави» [220].

Б. Чичерін був противником будь-яких народних виступів, він виступав за поступове реформування суспільства. Він вважав, що «людина не повинна ставати на точку зору західних лібералів, які надають свободі абсолютне призначення та виставляють її умовою будь-якого громадянського розвитку» [220]. У зв'язку з цим характерним є те, що, приймаючи позицію Монтеск'є щодо необхідності інституту представницької демократії, на відміну від безпосередньої, французький просвітник покладає на депутата «не виконання приватної волі довірителя, а обговорення та вирішення загальних справ» [220]. На думку І. І. Царькова [209, с. 338], Б. Чичерін обґрунтовує необхідність представницьких органів тим, що, по-перше, «цим способом висуваються з маси, якщо не завжди кращі, то люди, які стоять вище загального рівня» [222, с. 4], по-друге, «простий народ через участь у виборах піднімається до загального» [222, с. 4]. Таким чином, проблема органу представницької влади вирішується з прагматичних позицій — обрання найкращих та утворення народу, «підняття до загального». Тут не ставиться проблема відчуження верховної влади чи її зняття — повергнення народу. Тому Б. Чичерін не випадково не визнає локківську норму публічного права, яка забороняє передачу представницьким органом законодавчої діяльності в інші руки. «Але якщо народ

може перенести законодавчу владу як постійне право на певних осіб, то чому ж не установчу?» [222, с. 4] — запитує Б. Чичерін. Тому він не ставить проблему залежності або свободи депутатів від виборців, проблему представницького органу громадян або корпорацій. Він вбачає у виборах виховну функцію, але не помічає, що розуміти та приймати програму депутата — значить вотувати в ній своє «я», бути на загальному рівні, а не підніматися до нього раз від разу і бути правовим суб'єктом у повному обсязі.

У наступні роки ідеї народного суверенітету протягом тривалого часу досліджувалися в зарубіжних країнах. На відміну від Заходу, наука дореволюційного державного права почала приділяти увагу ідеї суверенітету, народного представництва лише наприкінці ХІХ — початку ХХ століття. Центральне місце в цей період займало питання про співвідношення таких категорій, як конституційна держава і правова держава. Переважна більшість вчених вважали їх синонімами у зв'язку із запозиченням із германської доктрини державного права того часу, яка ототожнювала поняття правової і конституційної держави. Цю позицію послідовно та чітко відстоював В. М. Гессен. Він стверджував, що «тільки конституційна держава є державою правою» [54, с. 67]. У ІІ главі свого дослідження «Основи конституційного права» В. М. Гессен аналізує народне представництво і народний суверенітет, ідею представництва в історії, ідею народу в доктрині природничого права, класичну теорію народного представництва та юридичну природу народного представництва [53]. В. М. Гессен стверджував, що «для того, щоб і у представницькій державі сувереном був народ, необхідно, щоб воля народу була юридичним титулом уряду. Народне представництво повинно виражати не «громадську думку» країни, а волю народу; обрання представників повинно бути реалізацією вла-

ди, яка належить народу. Тільки представництво за уповноваженням, в силу доручення або мандата, сумісне з народним суверенітетом. Основна проблема теорії народного представництва полягає в тому, чи є народне представництво представництвом за уповноваженням народу?» [53].

Аналізуючи працю французького конституціоналіста Л. Дюгі «Конституційне право» [239, с. 305], В. М. Гессен говорить, що «французька революція, санкціонуючи початок народного суверенітету, разом з тим визнає неможливим безпосереднє здійснення суверенітету народом. Найкращою формою правління вона вважає представницьку. Народне представництво — представництво всього народу. Депутат висловлює бажання і волю народу, а не того виборчого округу, яким він посланий в парламент, тому обов'язкові мандати, одержувані депутатами від своїх виборців, не можуть і не повинні мати місця. Народне представництво здійснює законодавчу владу за уповноваженням народу; юридичним титулом його влади є всенародний мандат. Тому і в представницькій державі сувереном залишається народ» [53].

В. М. Гессен проаналізував французьку та англійську системи народного представництва та виділив такі їх спільні риси: 1) вони є представництвом за уповноваженням, аналогічні приватноправовому інституту представництва. Обрана становою чи територіальною корпорацією особа є представником в силу мандата, отриманого від виборців. Мандат є обов'язковим, тому воля представника може розглядатись як воля юридичної особи, яку представляє особа; 2) будучи представництвом за уповноваженням, жодна з охарактеризованих вище систем не є народним представництвом. Теорія народного суверенітету — суверенітету, який здійснюється народом як цілим, через посередництво уповноважених ним представників — органічно чужа історичній дійсності дореволюційної епохи. Ідея народу

виникає і розвивається на ґрунті могутнього розумового руху XVII–XVIII століть, у доктрині природничого права [53].

В. М. Гессен виділив такі передумови, які лежать в основі класичної теорії народного представництва [53]:

1. Суверенітет належить народу; тільки панування більшості є правомірним пануванням.

2. У відношенні до представництва народ є правовим суб'єктом — не тільки правоздатним, а й дієздатним. Є загальна воля народу. Волевиявленням народу здійснення влади доручається народному представництву.

3. Обрання представників — всенародний мандат. Народ — довіритель; представницьке зібрання — довірений народ.

Аналізуючи «анархічну теорію народного суверенітету» Руссо, В. М. Гессен стверджує, що, «для того, щоб панування більшості, на відміну від панування однієї особи і небагатьох, було правомірним, необхідно, щоб воля більшості завжди і необхідно збігалася з індивідуальною волею» [53].

В. М. Гессен аналізував проблему дієздатності народу. На його думку, парламент висловлює не свою, а народну волю. Він є «географічною картою», або «дзеркалом», «зменшеним фотографічним знімком», «механічним кліше виборчих мас». Устами парламенту говорить народ. За самою своєю суттю держава є організацією волі. Якщо в суспільстві немає цієї волі, вона повинна бути створена державою. Народне представництво і є організацією — однієї з можливих і, в справжніх умовах, найкращою організацією пануючої в державі волі. Але в такому випадку, воно не може бути ні «дзеркалом», ні «фотографічним знімком», ні «географічною картою» країни. Завдання представника, говорить проф. П. І. Новгородцев, є тяжкою і великою працею. Нелегкою є перспектива відображати і передавати вже готові думки, а тяжкий обов'язок творити і здійснювати складну політичну програму в ім'я народу і в інтересах цілого —

ось що становить сутність депутатського повноваження. Поняття постійної і незмінної, однаково для всіх переконливої та обов'язкової загальної волі, про яку мріяв Руссо, замінюється тут іншими поняттями — про загальну волю як про засаду, яка визначається не механічним складанням приватних волей, а особливим процесом відгадування і створення її.

Загальна воля, як воля всіх, неможлива; як воля, спрямована на загальне благо, загальна воля не відображається, а створюється народним представництвом — створюється шляхом компромісів і пошуків [53].

В. М. Гессен різко розкритикував німецьку теорію народного представництва, сформульовану П. Лабандом [246, с. 258] на основі імперської конституції, відповідно до ст. 29 якої народ не визнається суб'єктом права, не має юридичної волі, тому не може реалізовувати свої права через представників народу. Виборець вважається органом держави, який непрямо впливає на політику держави. Із закінченням виборів припиняється юридично-ревалентний вплив «всього народу» на політику імперії. Ця теорія, за словами В. М. Гессена, не дає можливості юридично усвідомити найважливіші інститути сучасного йому державного ладу [53]. Тому В. М. Гессен підтримав теорію народного представництва, запропоновану Г. Єллінеком, на думку якого в державі з представницькою формою правління народ як один з елементів держави є в той же час його активним членом, колегіальним державним органом, якому надано в більш-менш широких межах здійснення державних функцій. Частина цих функцій народ здійснює безпосередньо, іншу частину — через посередництво органу, який як орган народу є в той же час органом самої держави. Народне представництво виявляється, таким чином, вторинним органом — тобто органом органу, — органом народу як первинного органу держави. Як первинний орган народ функціонує в акті обрання, за допомогою якого він

призначає своїх представників. При цьому народ не є виключно призначальним органом, функція і право якого вичерпується призначенням депутатів, навпаки, обрання депутатів створює міцний правовий зв'язок між ним і його представниками — ту постійну і нормальну політичну залежність депутатів від своїх виборців, яку панівна теорія змушена зовсім ігнорувати як позбавлену правового значення. У сфері законодавства народне представництво як вторинний орган є органом волі народу. Народ і народне представництво утворюють правову єдність; парламент є в юридичному сенсі організованим народом.

У представницькій республіці законодавча влада належить народу; в конституційній монархії йому належить участь у законодавчій владі. І там і тут народ визнається, однак, нездатним до здійснення влади — нездатним тому, що в нього немає необхідної субстрату дієздатної волі — усвідомленої єдності бажання.

Від імені народу законодавча влада здійснюється парламентом, вона здійснюється ним не як своє, а як чуже право, не в своїх інтересах, а в інтересах народу. Представницьким правлінням ми називаємо сукупність інститутів, що забезпечують відповідність волевиявлення парламенту інтересам і потребам народу. В ряду цих інститутів перше за значенням місце займає виборче право [53].

В. М. Гессен справедливо відзначав, що не тільки виборче право, а й інші інститути конституційного ладу є логічно необхідним наслідком представницького характеру народного представництва. Так, зокрема, відповідність законодавчої волі парламенту інтересам і потребам народу підтримується періодичним поновленням складу палат. Чим демократичніша держава, тим короткостроковіша легіслатура. Конституція є засобом стримування парламенту, зокрема за допомогою визнання за главою держави права дострокового розпуску парламенту. Метою тако-

го розпуску є «апеляція до народу». За допомогою цієї процедури глава держави перевіряє, чи відповідає воля парламенту інтересам і потребам народу — так званій громадській думці країни.

У багатьох державах здійснення парламентом установчої функції, тобто ревізія конституції, має низку формальних вимог, як, наприклад, вимога переобрання палат або обрання палати в посиленому (подвійному) складі представників. І цей інститут має цілком певну мету: забезпечити при вирішенні найважливіших конституційних питань представницький характер народного представництва. Представницький лад постійно нагадує парламенту, що він здійснює не своє, а чуже право, діє не в своїх інтересах, а в інтересах народу [53].

У своїх юридичних конструкціях С. О. Котляревський виходив з того, що право не є самодостатнім об'єктом дослідження. Формально-догматичний підхід представлявся йому надзвичайно вразливим, оскільки він дозволяв розглядати предмет свого дослідження в статичній, а не в динамічній формі. «Цьому абсолютно відповідає і визнане в сучасній юридичній науці положення, що походження держави не може бути пояснено юридично, — воно є питанням факту, а не права, і лише з моменту встановлення даного державного порядку для юриста відкривається поле дослідження». На думку С. О. Котляревського, парламентаризм є оптимальною системою управління в силу того, що за його допомогою можливо досить гнучко реагувати на виклики часу. Відповідальний перед депутатами кабінет міністрів у будь-який момент може стати центром оперативного управління країною і приймати рішучі кроки, минаючи зайві формальності [108, с. 425].

С. О. Котляревський у першій главі «Держава і народний суверенітет» своєї праці «Конституційна держава» пише: «У конституційній державі будь-який повноправний громадянин через своїх представників є учасником в створенні того

акта державної волі, який називається законом; він не отримує цього веління зі сторони як чогось не властивого йому. У державі абсолютно бюрократичній член державного союзу є лише об'єктом заходів уряду, якщо його покора має відомі законні межі, то вони залежать від розсуду уряду. Тому лише в конституційній державі обов'язок влади щодо співгромадян має суворо юридичну форму, а не залишається одним проявом панівного в даному історичному середовищі морального рівня. Тільки в конституційній державі ті, хто панує, і ті, хто підкоряється, правовим шляхом зливаються в єдине політичне ціле» [107, с. 36]. На думку С. О. Котляревського, політичне самовизначення не вичерпується актом обрання народних представників; його межі залежать і від самостійності місцевих установ у даній країні, і від забезпечення прав і свободи особи, і від положення судової влади. Це є сума, яка складається з багатьох і різнорідних доданків [107, с. 40]. На основі цього проведена класифікація конституцій на дві групи: засновані на народному суверенітеті та октройовані.

Саме народний суверенітет став основою конституцій демократичних республік Старого і Нового світу, зокрема бельгійської конституції 1830 р. «Вся влада виходить від народу», — говорить 25-й параграф бельгійської конституції. «Вона здійснюється способом, який встановлюється конституцією». Подібне визнання існує в румунській конституції 1866 р., грецькій конституції 1864 р. та португальській конституції 1826 р., в яких монарх є магістратом нації [107, с. 45].

Основну увагу С. О. Котляревський приділяє не сутності народного суверенітету, а його зв'язку з формами державного устрою. «Політичний сенс суверенітету, — писав С. О. Котляревський, — полягає в тому, що сукупності повноправних громадян належить установча влада — безпосередньо або через їх обранців: очевидно, що у першому випадку цей принцип

здійснюється в більш чистій формі, якщо ж якась сторона політичного життя не підлягає верховній санкції нації в особі її представників, то суверенітет є обмеженим» [107, с. 45]. С. О. Котляревський справедливо наголошував на тому, що поширення політичних прав на широкі маси громадян є ознакою народного суверенітету, а будь-які виборчі цензи суперечать цьому принципу. В своєму дослідженні С. О. Котляревський виводить залежність реалізації народного суверенітету від ступеня та повноти політичної свободи громадян. На його думку, теорія державного права та представницька практика приводять до нової форми правління — безпосередньої демократії, яка отримала практичне застосування з усіх європейських країн лише у Швейцарії. С. О. Котляревський пояснював це тим, що її кантони перейшли до представницької влади значно пізніше, а законодавча влада раніше належала всій сукупності дорослих громадян, які збирались у визначений час під відкритим небом і вирішували справи [107, с. 58].

Першою новою формою безпосередньої участі всіх громадян було народне вето (*veto*). Воно було запроваджено в Сен-Галленському кантоні в 1831 р. з метою залучення населення до законодавства. Якщо після прийняття закону більшість громадян висловиться проти нього, то закон не вступає в силу. За словами противників цього інституту, участь народу є лише факультативною, що потрібна напружена агітація, щоб зібрати більшість проти закону, а народна воля проявляється лише з негативної сторони [107, с. 58].

На думку С. О. Котляревського, «наступним етапом в розширенні безпосереднього народовладдя став факультативний референдум. Сам термін «референдум» був знайомий швейцарцям у їх політичному минулому: так називалися рішення, які в окремих кантонах — Граубюндене, Валлісе — приймалися на зборах представників і потім передавалися *ad referendum* в части-

ну кантонів, які були основними політичними одиницями; від них уже залежало остаточне прийняття або відхилення рішення. Такий же порядок існував і в союзі, який був лише конгресом самостійних кантонів; аналогія з новим референдумом полягала в тому, що представництво не мало остаточної вирішальної влади. Сутність факультативного референдуму зводиться до того, що, якщо після прийняття закону певна кількість повноправних громадян буде вимагати цього, закон передається на розсуд населення кантону, який може його прийняти або відхилити. Кількість необхідних заяв коливається в різних кантонах від 500 (Цуг) до 6000 (С.-Галлен, Ваадт). При обов'язковому референдумі всі законодавчі постанови кантонального представництва передаються на затвердження народу незалежно від бажань» [107, с. 59]. С. О. Котляревський дійшов висновку, що це найбільш демократична форма, оскільки жодний законопроект не може стати законом поза волю народу.

Ще одній формі безпосередньої демократії — народній ініціативі — приділив увагу С. О. Котляревський [107, с. 60]. За допомогою цієї форми скорочується відстань між представником і виборцем шляхом надання певній кількості громадян права вимоги прийняття закону, і, якщо представницький орган з цим не погоджується, питання передається на вирішення народу. Тобто громадяни беруть участь у законодавчому процесі в формі народної ініціативи (петиції).

Кількість підписів, необхідних для ініціативи, вища, ніж для референдуму. Вперше вона була запроваджена у Ваадті в 1845 р. Варто відзначити, що і референдум, і ініціатива широко застосовуються в процедурі перегляду конституції.

Нарешті, ще однією формою безпосередньої демократії є право відзиву (*Abberufungsrecht*), згідно з яким законодавчий орган кантону може бути розпущений достроково за вимогою певної кількості виборців. Ця форма прижилася, за досліджен-

нями С. О. Котляревського, в небагатьох кантонах (Шаффгаузен, Люцерн, Золотурн, Ааргау, Тургау), кількість необхідних заяв коливається від 1 тис. до 6 тис. [107, с. 61]. Досвід Швейцарії у застосуванні форм безпосередньої демократії цікавий тим, що вона прагнула до централізації: компетенція союзу збільшувалася за рахунок компетенції кантонів.

С. О. Котляревський також вважав влучною позицію Діюга — одного з найвидатніших борців за безпосередню демократію, який стверджував, що яким би не важливим для нього був принцип народного блага, але найважливішим є принцип народного права: тільки він може стати керівною засадою [107, с. 61].

Виходячи з цього С. О. Котляревський, протиставляючи октройовані конституції та конституції, засновані на принципі народного суверенітету, бачив різницю між ними в організації установчої влади та у зв'язку з цим говорив про відмінність установчої влади від звичайних функцій державних органів.

За словами А. А. Жиліна, конституцією в конституційній державі називають «тільки ті основні закони, в яких встановлюються певні засади і, насамперед, засади участі громадян в управлінні державою» [74, с. 201]. Це свідчить про те, що значна кількість дореволюційних вчених ознакою конституційної, правової держави вважали наявність конституції, в якій визначені права народу на здійснення влади.

Гострий, принциповий характер носили суперечки з приводу ознак конституційної держави. Переважна більшість авторів, за словами Ю. Л. Шульженко, в тій чи іншій формі називали основною її ознакою участь народу або народного представництва в законодавстві [234, с. 62]. Зокрема, на думку С. О. Корфа, характерною рисою конституційної держави «є наявність участі народу (або народного представництва) в законодавстві». Іншої точки зору дотримувався Ф. Ф. Кокошкін. На його думку, участь народу або його представників ще недостатньо гарантує

підкорення держави праву. Необхідно, щоб держава не тільки створювала юридичні норми відповідно до народної правосвідомості, але й діяла згідно з цими нормами і була насправді ними зв'язана. Практичне вирішення даної проблеми — розподіл влад. У зв'язку з цим дослідник вважає, що «конституційна держава характеризується насамперед тим, що в ній підкорення держави праву забезпечено: 1) участю народу або народних представників у законодавстві; 2) розподілом влад. Ці дві основні гарантії правомірності державної влади складають конституційний принцип» [97, с. 121, 122].

Ф. Ф. Кокошкін у праці «Лекції по загальному державному праву» [96] зазначав, що «старим теоріям суверенітету властиві дві характерні риси: 1) вони розуміють суверенітет як необмеженість, юридичну всемогутність державної влади або, навіть, зміщуючи суверенітет як властивість влади із самою владою, — як необмежену владу; 2) вони приписують суверенітет не державі як цілому, а тільки одному з органів або елементів держави, монарху або народу. Таким чином, питання про відношення держави до інших союзів зміщується з питанням про внутрішню організацію держави. Під суверенітетом розуміють не тільки вищу владу держави, але і вищу владу в державі. Завдяки цьому вчення про суверенітет поділяється на дві ворожі одна одній політичні доктрини: монархічну та демократичну. Цей поділ зник в Англії. Коли остаточно був запроваджений конституційний режим, англійці перестали говорити про суверенітет монарха або народу і перенесли це поняття на всю державну організацію — парламент (король, палата громад та палата лордів). Носієм суверенітету була сукупність вищих державних органів країни». Ф. Ф. Кокошкін критикує позицію англійських юристів і стверджує, що необхідно було визнати, що вищі органи держави (парламент), які реалізують суверенну владу, не є самостійними

суб'єктами права, а органами вищого цілого — держави, якій і належить суверенітет. Це, за словами Ф. Ф. Кокошкіна, зробила сучасна йому наука державного права.

Вчений дійшов висновку, що теорія народного суверенітету або неправильна за суттю, оскільки передбачає наявність суверенітету лише у одного з «органів держави» (а саме народу), або коли народ ототожнюється з усім населенням, що співпадає з теорією державного суверенітету (як сукупності населення, яке проживає на певній території), виражаючи ту ж точку зору в іншій, юридично менш точній формі [96].

Критикуючи точки зору інших юристів, зокрема Проїса, Г. Єллінека, Ф. Ф. Кокошкін доходить висновку, що «над суверенною владою не стоїть жодна інша вища влада, інша особа, але над нею стоять безособові норми права. Як і будь-яка інша влада, вона заснована на праві та обмежена правом. Але з усіх встановлених правом влад суверенна влада є найвищою» [96]. Це свідчить про те, що для позитивістів аналіз фактичних властивостей суверенної влади, виражених в діях публічної влади, не потребує аналізу джерела суверенітету (його сутності). У наведених прикладах досить яскраво відображений перехідний характер учень російських теоретиків права від різноманітних варіантів гегельянства і кантіанства до позитивізму. Це пояснює появу синтетичних, а тому і компромісних визначень суверенітету, які зустрічаються у дореволюційній юридичній науці початку ХХ ст.: від теорії суверенітету (верховенства, «державності») як «юридичної особи», яка об'єднує суверенітет народу з суверенітетом государя, у В. Ф. Тарановського до теорії Г. Ф. Шершеневича, який прагнув розмежувати сутність суверенітету (він його ототожнював з його властивістю — верховенством влади) та здатність держави діяти (наприклад, правовстановлювальна функція). Г. Ф. Шершеневич відзначав, що суверенітет є соціо-

логічним і психологічним фактором — владні і підвладні перебувають у взаємних відносинах, які потребують історичного вдосконалення, яке їх веде до найвищої мети. Тобто вчений виводить поняття «суверенітет» за рамки юридичної науки.

На початку ХХ століття велике дослідження проблеми суверенітету належало М. І. Палієнку [150]. У праці «Суверенітет. Історичний розвиток ідеї суверенітету і її правове значення» він провів не тільки історичний аналіз зародження, розвитку теорій суверенітету з часів античності до кінця ХІХ — початку ХХ століть, а й вперше на початку ХХ століття визначив правове значення суверенітету та його зв'язок з державою. В 1903 році М. Палієнко пише: «Суверенітет — центральне поняття у визначенні держави. Саме суверенітет характеризує нині юридичну природу державного владарювання... дає можливість... відмежувати сферу владарювання кожної держави, як суб'єкта суверенної влади в межах своєї території, від сфери влади інших держав... Поки будуть держави... буде і суверенітет» [150, с. 566]. У той же час М. Палієнко говорив: «Суверенітет буде існувати поки існують нації». Дослідник розмежував політичне та юридичне значення суверенітету. Політичне значення суверенітету розкривається через носія суверенітету, а юридичне — через характер державної влади. В цілому М. Палієнко висловлювався про суверенітет (як монархічний, так і народний) винятково як про політичну ідею [150, с. 341]. Визначаючи сутність суверенітету, М. Палієнко категорично стверджував, що «суверенітет — не сама державна влада, а лише її властивість, в силу якої вона є вищою і незалежною правовою владою. Але суверенна державна влада, як і будь-яка інша правова влада, поширюється лише на певну, обмежену сферу, оскільки всесвітньої і універсальної правової влади не існує. Сфера державної влади визначається територією держави, тобто межами владарювання, населенням, яке живе в межах цієї території, та зовнішньою стороною життя

населення, доступною правовому пануванню... Двох суверенних влад в одній державі не може бути. Суверенна влада організовує своє владарювання винятково власним правопорядком, а не чужим правом, тобто правом іншого союзу, і не зовнішнім для держави міжнародним правом... Відносини між державами, що регулюються міжнародним правом, не є відносинами владарювання і підпорядкування між державами, але відносинами між двома рівноправними суб'єктами, відносинами координації. Міжнародні договори створюють між державами лише зобов'язальні відносини, але не встановлюють права однієї держави зв'язувати своїми односторонніми наказами іншу державу та підкорювати її своєму правовому порядку.. Суверенна держава в своєму владарюванні керується не правопорядком іншої держави і не міжнародним правом, а винятково власною волею та власним правопорядком» [140, с. 438–440]. Таким чином, М. Палієнко дійшов висновку, що сутність суверенітету представляє собою такий юридичний характер, властивість держави, в силу якої вона здійснює владу винятково за власним правом [150, с. 342]. Дослідження М. Палієнка «Суверенітет. Історичний розвиток ідеї суверенітету і її правове значення» справило значний вплив на праці вітчизняних радянських авторів.

Варто відзначити, що відомі вчені-юристи того часу М. І. Лазаревський, В. М. Гессен, С. О. Котляревський, Б. Е. Нольде та інші входили до складу Особливої комісії по складанню проекту Основного закону Російської республіки при Юридичній нараді. Більшість їх теоретичних положень знайшли практичне втілення в таких принципах конституції: народне верховенство; широкий розвиток місцевого самоврядування; визнання, забезпечення широкої індивідуальної свободи громадян. У ній передбачалося створення та закріплення інститутів реального конституціоналізму — республіка з сильною президентською владою; унітарний устрій з наявністю автономних

утворень; двопалатне народне представництво; незалежні та незмінювані суди; широкі права і свободи громадян; ефективна правова охорона конституції [47, с. 412, 413; 201, с. 44, 48, 51–53]. Аналіз обговорення прийнятих рішень комісією свідчить про те, що розробка конституції повинна здійснюватись Установчими зборами. Саме в цей період (1917 р.) теоретичний конституціоналізм найбільше був реалізований на практиці. Відомі вчені-державознавці брали активну участь у розробці найважливіших законодавчих актів у складі особливих нарад при Тимчасовому уряді: юридичному; розробці проекту Положення про вибори Установчих зборів; з реформи місцевого управління та самоврядування тощо [234, с. 98]. На думку К. Соколова, «політичний режим, в умовах якого ми живемо, основою якого є ідея народовладдя, умисно зроблений «анонімним» [181, с. 22]. Далі підкреслювалася роль Установчих зборів як законного виразника народної волі.

Аналіз дореволюційної наукової літератури свідчить про те, що в ній фактично відсутній всебічний, комплексний аналіз народного суверенітету. Певною мірою це питання ставилося при аналізі державного суверенітету, його ознак, меж, представництва народу, конституційної держави, конституції. Тим не менш, дореволюційна наука державного права внесла вагомий внесок у розвиток вітчизняної конституційно-правової науки. Багато положень, висновків щодо сутності народного суверенітету, форм його реалізації є актуальними і в наші дні як у теоретичному, так і в практичному значенні.

2.2. Розробка проблеми народного суверенітету у радянській юридичній літературі

У радянській юридичній літературі розробка проблеми народного суверенітету була вкрай недостатньою. Зарубіжний досвід досліджувався заідеологізовано. В науковій літературі,

особливо в підручниках, переважало твердження про повну неприйнятність різноманітних буржуазних концепцій в теорії держави і права. У зв'язку з цим фактично протягом всієї історії радянської держави розроблялися, втілювалися в життя нові, інші рішення, які не відповідали завданням і потребам ні держави, ні її громадян. Ігноруючи світовий досвід, радянська держава будувалася та функціонувала відповідно до принципу єдності влади, яка, на думку ідеологів того часу, була втіленням повновладдя трудящих. Заперечувалась одна із найгуманніших державно-правових ідей — ідея правової держави. Радянські ідеологи та вчені вважали цю концепцію помилковою. Заперечувався парламентаризм, який забезпечував у країні чільну роль парламенту як верховного народного представництва. На його місці з'явилися нові органи — Ради, які поєднували законодавство і управління. В основі їх організації і діяльності був закладений принцип «робітничої корпорації», який був розроблений В. І. Леніним за типом Паризької комуни. Його основною сутністю було те, що Ради «повинні поєднувати в особі виборних представників народу і законодавчу функцію та виконання законів» [122, с. 271]. З прийняттям Конституції УРСР 14 березня 1919 року державною формою диктатури пролетаріату Конституція визначала Республіку Рад, де вся повнота державної влади належить трудящим у формі Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. Це означало, що Республіка Рад проголошена класовою організацією. В результаті відкидався загальнолюдський, загальнодемократичний принцип народу як носія, джерела суверенітету держави, існували обмеження у виборчому праві. Виборча система 1919 року забезпечувала робітникам більшість в органах державної влади в порівнянні з іншими групами населення. Вибори були багатовступневими: депутати вищих органів влади обиралися вищестоящими органами державної влади з їх складу. В перші роки

соціалізму застосовувалося відкрите, а не таємне голосування. Ці обмеження були скасовані Конституцією СРСР 1936 року. Поняття ж «народ» було введено лише Конституцією СРСР 1977 року. Народ оголошувався суб'єктом, якому належить вся влада. В статті 2 зазначалося: «Вся влада в СРСР належить народу», а стаття 5 вперше встановила, що найважливіші питання державного життя виносяться на всенародне обговорення, а також ставляться на всенародне голосування (референдум). Стаття 95 вперше закріпила завдання народного контролю. У статті 48 він характеризується як одна з форм участі громадян в управлінні державними і громадськими справами. Б. М. Топорнін у колективній монографії «Конституція розвинутого соціалізму» за ред. М. В. Кудрявцева відзначав, що «повновладдя народу є важливою передумовою та гарантією побудови безкласового суспільства. Поняття «народ» розкривається в статтях Конституції: це робітничий клас, селянство та інтелігенція» [103, с. 41]. Виділялися матеріальні гарантії народовладдя (економічна система суспільства) та соціальні засади (єдність всіх трудящих). Політична влада характеризується глибоко народним характером (загальнонародна демократія). Конституція СРСР 1977 року визначала такі форми участі народу в управлінні державними справами: громадяни обирають та можуть бути обраними в Ради народних депутатів, в інші виборні державні органи (наприклад, в суд); вони беруть участь у обговоренні та розробці проектів законів та рішень як загальнодержавного, так і місцевого значення [103, с. 144]. Іншими формами залучення народу до управління державою визнавалися залучення громадян до роботи державних органів і громадських організацій (як правило, на громадських засадах), участь у нарадах на підприємствах, зборах за місцем проживання, у формуванні органів громадської самодіяльності — народних дружин, товариських судів. Тобто ці форми були спрямовані на розширення народ-

ної ініціативи та залучення населення в державну і громадську діяльність [103, с. 145]. Незважаючи на проголошення цих засад, влада народу була фіктивною, проголошені демократичні підходи на практиці не реалізовувалися, служили для прикриття фактичного тоталітаризму, диктатури правлячої комуністичної партії, оскільки ефективності народовладдя, залучення в політичну діяльність широких прошарків населення сприяє принцип політичного плюралізму, який в СРСР був відсутній.

Наукові праці радянського періоду, зокрема дослідження проблематики народного суверенітету, розвивалися слабо і не виходили за рамки, встановлені їм партійною і державною верхівкою. Фундаментальні монографії з'являлися вкрай рідко, носили переважно ідеологізований та публіцистичний характер та присвячувались, як правило, радянській конституції — її сутності, поняттю, класовій природі, правовій охороні Основного Закону. Варто відзначити праці Г. С. Гурвіча, А. І. Денисова, В. К. Дябло, Д. А. Магеровського, А. Маліцького, П. І. Стучки. М. П. Фарберов у підручнику «Державне право країн народної демократії», виданому в 1949 році, зазначав, що «вся влада в Народних республіках походить від народу та належить народу. Народ здійснює свою владу через представницькі органи, починаючи з місцевих та закінчуючи вищими державними органами, які обираються народом шляхом загальних, рівних і вільних виборів, без будь-яких обмежень чи переваг для окремих груп або осіб, що обмежують участь мас в народному представництві, що має місце в буржуазних країнах... Основним принципом організації та діяльності системи органів державної влади Народних республік є суверенітет трудящих класів, тобто переважної більшості народу, очолюваної робітничим класом. У Народних республіках широкі народні маси постійно контролюють роботу державних органів, що є однією із найважливіших умов забезпечення роботи органів державної влади в дусі справжньої де-

мократії. Народні представники зобов'язані в своїй діяльності виконувати накази своїх виборців, відповідати перед ними та можуть бути відкликані до закінчення строку їх повноважень» [206, с. 77, 78]. М. П. Фарберов різко критикував позиції акад. І. П. Трайніна, Є. С. Варга, проф. І. Д. Левіна, доц. Д. С. Карева [44; 87; 119; 195] щодо поняття «народ». М. П. Фарберов стверджував, що перекинуванням марксистсько-ленінського вчення про керівну роль робітничого класу в союзі трудящих класів є підміна наукового вирішення питання про класову природу народної демократії загальним поняттям «народ». А участь населення у народних фронтах є способом залучення громадян до управління державою та сприяння єдності [206, с. 61]. «Суверенітету єдиної радянської союзної держави, — пише І. П. Трайнін, — не суперечить суверенність кожної окремої радянської нації, яка вирішує свої національні справи самостійно на основі рад. Виходячи з радянського демократичного централізму кожна нація повністю самостійна у вирішенні питань, які стосуються національних форм своєї участі в загальному соціалістичному будівництві» [196, с. 95]. Це свідчить про спробу в науці державного права зняти протиріччя між суверенітетом народу та суверенітетом нації (союзного та республіканського суверенітету).

Радянською юридичною наукою створений теоретичний фундамент, який визначає концептуальні положення, що стосуються розуміння державного суверенітету, його співвідношення з народним і національним суверенітетами, визнання неможливості абсолютного суверенітету. Серед робіт того періоду варто виділити дослідження С. А. Авак'яна [22], А. А. Безуглова [35], Л. А. Григоряна [56], Г. С. Гурвіча [59], Ю. А. Дмитрієва [66; 67], В. Дорогіна [69], В. І. Зуєва [79], В. І. Ілюхіна [81], В. Т. Кабишева [85; 86], Р. М. Кочкарова [110], А. Н. Кудінова [114], І. Д. Левіна [121], Л. С. Мамута [131], Р. Ромашова [166], Ю. І. Скурагова [172; 173; 174; 175; 176], Ю. Г. Судніцина [186; 187], І. Є. Фар-

бера [203; 204], В. А. Четверніна [217], В. Чиркіна [218; 219], В. С. Шевцова [229].

Російська вчена-конституціоналіст, професор Ж. Й. Овсепян провела диференційовану характеристику соціальних інститутів та установ, які втілюють в собі народний (державний, особистий) суверенітет. Оскільки питання суверенітету в плані співвідношення з державою і державною владою — одне з найбільш дискусійних питань у науковій теорії, Ж. Й. Овсепян [144, с. 64–85] наукові погляди з цього приводу систематизувала у такі групи.

Надумку І. Д. Левіна, А. І. Денисова, Г. І. Тункіна, Д. Л. Златопольського, М. А. Шафіра [63, с. 28; 121; 230] носієм суверенітету є держава.

За словами І. Д. Левіна, «суверенітет — це юридично реалізована незалежність держави» [120, с. 258]. І. Д. Левін продемонстрував у своєму дослідженні «Суверенітет», написаному у 1948 році, що з самого початку свого виникнення держава не мала виключної, переважної влади у суспільстві. І. Д. Левін вважає, що суверенітет держави розповсюджується і на територію іншої держави. Він відстоює позицію, що «суверенітет як *imperium* і територіальне верховенство — це право повелівати всіма людьми, які перебувають на території держави, тобто право здійснення повноти політичної влади на даній території, в тому числі і з питань влаштування самої території» [120, с. 287–289]. На думку І. Д. Левіна, «беззаперечними елементами, що конституують верховну владу, є її постійність, самостійність та необмежена компетенція. Не може вважатися верховною владою у державі влада тимчасова (наприклад, Тимчасовий уряд або Установчі збори з наперед обмеженим строком повноважень), влада, делегована на певних умовах іншим органом, влада, чия компетенція встановлюється, обмежується і контролюється іншим органом держави» [120, с. 58, 59].

Інші автори, зокрема М. А. Ушаков [202, с. 7], вважають, що суверенітет належить державі, але властивості суверенітету характеризують і державу, і державну владу. М. А. Ушаков визначав «суверенітет» через «самовизначення націй».

Згідно з третьою позицією суверенітет належить державі, але не безпосередньо, а через державну владу, яка володіє суверенітетом, точніше — володіє істотними властивостями, які за наявності всієї їх сукупності дозволяють говорити про державний суверенітет (В. А. Дорогін, В. С. Шевцов). На думку В. С. Шевцова, державна влада при різноманітності її проявів у внутрішньодержавній системі суспільних відносин, «а також у міжнародно-правовому спілкуванні виявляє ряд істотних властивостей, які відповідають поняттю державного суверенітету» [231, с. 40].

Сутність четвертої точки зору полягає в тому, що суверенітет визначається як властивість державної влади, «в силу якої вона є самостійною і незалежною від будь-якої іншої влади у здійсненні своїх функцій як всередині країни, так і у взаємовідносинах з іншими державами» (А. І. Лепешкін) [123, с. 200]. Аналогічне визначення дає А. П. Таранов. На його думку, суверенітет — це єдина властивість державної влади, елементами якого є верховенство, самостійність і незалежність. «По відношенню до мети і функцій держави, вибору форм і методів їх здійснення суверенітет означає самостійність державної влади. По відношенню до влади інших держав суверенітет означає незалежність державної влади» [231, с. 31].

Відповідно до п'ятої дефініції суверенітет — це сукупність властивостей державної влади, але мова йде про юридичну, а не фактичну її незалежність (автори — І. Є. Фарбер, В. А. Ржевський, В. Т. Кабишев). І. Є. Фарбер та В. А. Ржевський обґрунтували своє бачення проблеми таким чином: «Влада пануючого класу (народу) вручається державному апарату. Щоб він міг функціо-

нувати, його влада наділяється суверенністю, тобто незалежністю від інших — недержавних влад. Мова, звичайно, йде про юридичну незалежність, а не про фактичну, оскільки фактично державний апарат в цілому залежить від того класу, волю якого він повинен виражати і втілювати в життя» [205, с. 100]. За визначенням В. Т. Кабишева, «державна влада дійсно залежить від економіки, класів та інших суспільно-політичних факторів, але, оскільки її органам належить монополія правотворчості, можна говорити про юридичну незалежність державної влади» [144, с. 66, 67]. Така позиція, за твердженням Ж. Й. Овсепян, була ще сформульована німецьким вченим Г. Еллінеком у ХІХ ст., який писав: «Історичний розвиток теорії суверенітету свідчить, що незалежність державної влади від якого б не було іншого авторитету завжди конструювалась як правова, а не фактична незалежність» [72, с. 458].

Відповідно до шостої наукової позиції суверенітетом володіє держава, а не державна влада, інше ж розуміння рівносильне визнанню державного свавілля, свавілля державної влади. Зокрема, проф. І. М. Степанов вважав, що якщо і говорити про суверенітет державної влади, то визначати його в якості «вторинного». При цьому він відкидав характеристику державної влади як незалежної (хоча незалежність — найважливіша ознака суверенітету). І. М. Степанов писав: «Якщо у відомому сенсі ще можна говорити про похідний, вторинний (від суверенітету народу) характер Радянської державної влади, то про незалежність державно-владних повноважень — ні в якому разі». Це застереження І. М. Степанова є справедливим, оскільки з позицій класичних підходів держава визначається як єдність трьох елементів: території, населення, влади. В цій тріаді державна (публічна) влада є системоутворюючим елементом. Народ, органи держави, територію держави об'єднує те, що всі вони так або інакше пов'язані з державною владою: або є її джерелами

та (або) суб'єктами державної влади (народ, органи державної влади), або об'єктами державної влади (територія). Тому, з точки зору Ж. Й. Овсепян, державна влада виконує роль системоутворюючої «несучої» конструкції в системі держави, тому суверенітет повинен бути приписаний властивостям державної влади. «Разом з тим, — продовжує Ж. Й. Овсепян, — суверенітет як властивість державної влади дедукується на державу в цілому, стає її втіленням, набуває характеру державного суверенітету» [144, с. 67].

Лише з 70-х — початку 80-х років вітчизняні вчені почали визнавати окремі цінності конституціоналізму, зокрема і конституціоналізм. Народний суверенітет поряд з соціалістичним інтернаціоналізмом, керівною роллю Комуністичної партії в конституційному будівництві виділялись як ознаки радянського конституціоналізму [176, с. 230–232].

У радянській юридичній літературі поширеною була характеристика суспільно-політичного ладу як втілення суверенітету народу. В 1974 році була видана монографія В. А. Ржевського «Суспільно-політичний лад як втілення суверенітету радянського народу» [165], в якій центром дослідження був не суверенітет як властивість суспільно-політичного ладу, а суспільно-політичний лад як форма втілення суверенітету. Тому повністю погоджуємося з твердженням Ж. Й. Овсепян про те, що «перед державно-правовою наукою стоїть завдання створення нової теорії суверенітету». «Список» історичних вчень про суверенітет: монархічне (Ж. Бодена і Т. Гоббса), демократичне (Дж. Локка, Ж. Ж. Руссо), державно-правове (німецька юридична школа Лабанди — Єллінека, Г. Кельзена), російських дореволюційних теорій суверенітету та сучасних вчень про суверенітет — можна доповнити новою концепцією суверенітету, назвавши її «суспільствознавчою теорією суверенітету». Сутність цієї теорії полягає в тому, щоб форму втілення суверенітету ідентифікувати не тільки з державою та (або) державною владою, але й су-

купністю громадських об'єднань та союзів (як державних, так і недержавних), які функціонують в межах відповідних територій [144, с. 84, 85].

На думку В. Цимбурського, приблизно до 1987 року поняття «суверенітет» у радянському офіціозі мало яскраво виражену «антиімперіалістичну спрямованість» [211, с. 4]. Це виражалось як у валоризації «права націй на самовизначення», так і в критиці концепцій суверенітету [185, с. 90].

Незважаючи на велику кількість робіт, що розглядають ті чи інші аспекти суверенітету, спеціальних монографічних досліджень, присвячених даній проблематиці, написано зовсім небагато, зокрема, на початку — в середині 90-х років ХХ сторіччя з'явилися праці Г. Б. Агабекова, І. М. Барціца [23; 34]; у 2006 р. Н. Б. Пастухова, досліджуючи проблему державного суверенітету, безпосередньо проблемі суверенітету на сучасному етапі присвятила лише одну главу з чотирьох [151, с. 128–194].

2.3. Народний суверенітет у науці сучасного конституційного права України

В останні роки більше уваги починає приділятися проблемам трансформації суверенної державності в умовах глобалізації сучасного світу, національному суверенітету, соціально-правовим засадам державного суверенітету. За останні роки цим питанням були присвячені роботи Н. В. Богданової, В. М. Волкова, С. М. Діденко, А. А. Моїсеєва, А. І. Порфір'єва, Д. В. Шумкова.

Професор Ю. М. Толика [193, с. 90–104] досліджував народний суверенітет як демократичну засаду конституційного ладу України. Він стверджував: «Народ — першоджерело влади. Відповідно його воля, виражена в певних формах, є справжнім та єдиним базисом держави. Саме від волі народу походить мандат на будівництво держави та будь-які зміни її форми, вступу держави у відповідні міжнародні об'єднання... Народний суве-

ренітет означає, що всі повноваження на здійснення державної влади інститути і посадові особи набувають у тій чи іншій формі в результаті вільно вираженої волі народу. Тільки така воля робить владу держави легітимною і правомірною» [193, с. 90, 91].

На думку проф. В. М. Шаповала, «сьогодні ідея народного суверенітету, яка історично відіграла видатну роль у державно-владних перетвореннях, розглядається як своєрідний постулат, що передбачає народовладдя. Реалії свідчать, що конституційне закріплення ідеї народного суверенітету зумовлює запровадження певних механізмів її реалізації (способів та засобів організації державної влади), котрі охоплюються поняттями безпосередньої демократії та представницької демократії. Згадувані поняття були визначені у XVIII–XIX ст. на ґрунті ідей, які становлять основу теорії і практики конституціоналізму, передусім ідеї народного суверенітету» [225, с. 304].

В Україні становленню та розвитку народовладдя в умовах глобалізації та трансформаційного етапу розвитку держави і суспільства присвятила свою монографію О. Ю. Тодика «На родовладдя в умовах глобалізації» [192], видану в 2005 році. На думку дослідниці, «глобалізація» — ширше поняття за «народовладдя». Спільним у них є те, що вони є характерними рисами держави і суспільства на конкретному етапі. Відмінності полягають у тому, що глобалізація — об'єктивний процес, а народовладдя — суб'єктивний, пов'язаний з волевиявленням народу, яскраво проявляється при проведенні виборів та референдумів. На відміну від глобалізації, яка є безперервним процесом, народовладдя, на думку О. Ю. Тодики, через проведення виборів як форми безпосередньої демократії — процес періодичний, а референдумів — епізодичний [192, с. 31]. О. Ю. Тодика аналізує феномен народовладдя через конституційні цикли, зокрема у зв'язку з проведенням конституційної та інших реформ, забезпечення стабільності конституційного ладу [192, с. 56]. Дослі-

дження «великих циклів» конституційного розвитку дозволяє виявити, за твердженням науковця, тенденції розвитку конституційного процесу та становлення інститутів народовладдя [192, с. 58]. Через «малі цикли» розкриваються особливості розвитку інститутів народовладдя у «великому конституційному циклі». Світовий конституційний розвиток розглядається О. Ю. Тодикою у вигляді співвідношення двох ідеальних типів процесу: а) лінійного (в основі — англо-американський досвід зі стабільними традиціями громадянського суспільства та правової держави); б) циклічний (французький конституційний процес для нестабільних демократій, модернізуючих держав). У зв'язку з цим заслуговує на увагу точка зору російського вченого конституціоналіста-компаративіста О. Медушевського, який провів залежність циклічного французького конституціоналізму виходячи з принципів народного суверенітету (Ж. Ж. Руссо) та принципу представництва (Монтеск'є). На його думку, конфлікт цих принципів лежав в основі змінного переважаючого двох типів політичного режиму — парламентського чи президентського [133, с. 38]. Повністю погоджуємося з думкою О. Ю. Тодики, що неможливо протиставляти їх, оскільки принцип народного суверенітету, сформований в нормах статті 5 Конституції України, реалізується не тільки через форми безпосередньої демократії, а й через державний механізм. Дослідниця говорить, що «в рамках великих та малих конституційних циклів у зв'язку з проблемою народовладдя необхідно принцип представництва розглядати в єдності з принципом народовладдя, а не протиставляти їх» [192, с. 62]. Підтримуючи позицію О. Ю. Тодики про те, що «концептуально у вирішенні проблем народовладдя є ідея, що держава, її інститути, правова система повинні активно впливати на становлення і розвиток народовладдя, створюючи належні умови для застосування таких основоположних форм волевиявлення народу, як вибори та референдум» [192,

с. 141], можна зазначити, що суттєве значення для реалізації народного суверенітету має характер політичного режиму, належне виконання державними службовцями своїх повноважень та зрілість громадянського суспільства. Більше того, в умовах становлення народовладдя варто розширювати форми участі громадян в управлінні державними справами, зокрема запровадити всенародні обговорення важливих законопроектів тощо. О. Ю. Тодика вважає «народний суверенітет одним із основоположних принципів конституційного ладу України, інших демократичних держав світу». «Специфіка сучасного етапу розвитку держави і суспільства в пострадянських країнах, — зауважує О. Ю. Тодика, — більш тісний взаємозв'язок державного і народного суверенітету, створення правової бази для розвитку інститутів народовладдя, наявність порушень при їх застосуванні. Зокрема, характерним стало використання «брудних» виборчих технологій, адміністративного ресурсу, підкупу виборців тощо» [192, с. 145]. Тому від держави залежить гарантування реалізації волевиявлення народу. Конституційна практика України в сфері референдумів (всенародний референдум по внесенню змін до Конституції України від 16 квітня 2000 р.), порушення процедури прийняття конституційних законів свідчить, що парламент України — Верховна Рада ігнорує волевиявлення народу України і жодних негативних наслідків за цей конституційний делікт не настало. Це негативна практика, яка підриває довіру народу до парламенту.

В Україні В. Д. Гапотій [51] у 2005 році досліджував теоретичні і практичні аспекти суверенітету народу, нації та держави. На його думку, «суверенітет — це не саме право, а певна властивість суб'єкта, яка є умовою, підставою виникнення відповідних прав. Існує безпосередній зв'язок між юридичною категорією «правосуб'єктність» та політико-правовою категорією «суверенність». Стосовно таких специфічних суб'єктів права,

як народ, нація та держава, можна сказати, що уособленням їхньої правосуб'єктності є саме суверенітет» [51, с. 12].

У 2009 році В. Д. Людвіком було проаналізовано принцип народного суверенітету в історії політико-правової думки, теорії права та політичній практиці [127]. Вчений досліджував питання виникнення та розвитку ідеї народного суверенітету, досліджено історію становлення зазначеної ідеї на теренах України. В. Д. Людвік розглянув принцип народного суверенітету в дії, через аналіз проблем, пов'язаних з його практичною реалізацією; проаналізовано сутність таких інститутів безпосередньої демократії, як вибори та референдум.

Дослідник дійшов висновку, що «сутність принципу народного суверенітету можна звести до таких положень: народ є єдиним джерелом верховної влади в державі; публічна влада існує виключно в його інтересах; народу має належати верховне право вирішення найважливіших питань державного та суспільного життя, формування органів публічної влади, що здійснюватимуть функцію політичного управління, а також право контролю за їх діяльністю. Отже, народний суверенітет — це політико-юридична властивість народу, що означає його здатність та реальну можливість бути верховним і повновладним суб'єктом у вирішенні найважливіших питань внутрішньої і зовнішньої політики у формах, що не заборонені Конституцією і законами» [127, с. 13].

В останні роки в українській правовій науці активізувалися дослідження принципу народного суверенітету на рівні наукових публікацій, зокрема: Ю. Барабаша [32], Н. Заяць [78], І. Куян [115; 116], Ю. Мірошніченка [136; 137; 138], О. Петришина [153], А. Селіванова [170; 171], О. Чернецької [214], Т. Шаповал [226].

На сьогодні наукові дослідження цього напрямку не дозволяють повною мірою охопити значне коло питань щодо ре-

алізації суверенітету народом України. Їх переважна частина стосується проблем державного суверенітету, національного суверенітету, форм безпосередньої демократії, виборчого права, парламентського контролю.

Повністю погоджуємося з позицією А. О. Селіванова про те, що «поняття «суверенітет» сьогодні викликає різноманітні судження та оцінки серед вчених-конституціоналістів, оскільки вони не знайшли необхідних критеріїв для практики державного будівництва, не розробили фундаментальної теорії у визначенні правової природи народного суверенітету». Як справедливо відзначає академік А. Селіванов, «в положеннях преамбули Конституції України, «...виражаючи суверенну волю народу ...всім Українським народом права на самовизначення...», закладені не тільки пряме правове посилання на народ як джерело та суб'єкт конституційної влади, але й ідея вищої волі цього суб'єкта, його право на самовизначення, яке кореспондує обов'язки держави спрямовувати конституційно-правовий розвиток на забезпечення та укріплення суверенітету народу, нації і держави. Саме таке правове значення, яке спонукає до глибокої розробки вченими, сьогодні стає все більш актуальним та затребуваним» [170, с. 167, 168]. Беззаперечним є твердження вченого-конституціоналіста, що «ідея абсолютної і незалежної державної влади, як правило, пояснюється метою встановлення твердого правопорядку, але цього для демократичного суспільства недостатньо, оскільки за такою метою втрачається політична суб'єктність народу. Відстоюючи в теоретичному плані ідею народного суверенітету, важливо пам'ятати, що таким способом наше суспільство підтверджує досягнення найвищої мети, а саме невідчужуваність прав майбутніх поколінь, які неможливо підпорядковувати короткостроковим прагматичним завданням (валютні запозичення у міжнародних валютних фондів, кабальні міжнародні угоди стосовно використання

української території, а також об'єктів загальнодержавної власності і т. п.). Зрозуміло, за таких умов суверенітет народу перетворюється в залежність країни, від якої в майбутньому будуть вимагати більше, ніж фінансові борги та зобов'язання, а саме — обмеження суверенних прав» [170, с. 169].

Представники науки конституційного права, зокрема Ю. Г. Барабаш, справедливо наголошують на тому, що «серйозним науковим та практичним завданням залишається розкриття сутності конструкції «демократична держава» по відношенню до конституційно-правової матерії... У Конституції України одним із ключових принципів, які визначають демократичну сутність Української держави, є принцип народовладдя: «Єдиним джерелом влади в Україні є народ». І вже у зв'язку з цим виникає цілий ряд питань» [33, с. 46]. Зокрема, Ю. Г. Барабаш акцентує увагу на проблемі змісту категорій «народ», «українська нація» в конституційному тексті, піднімає питання про правосуб'єктність Українського народу.

СУТНІСТЬ НАРОДНОГО СУВЕРЕНІТЕТУ І ЙОГО ВИЗНАЧЕННЯ В ЮРИСПРУДЕНЦІЇ

У XXI столітті навіть найбільш традиційні теорії конституційного права (насамперед теорія народного суверенітету) змінюються під впливом внутрішніх та зовнішніх факторів. Це відображає загальний динамізм сучасного світу, в якому змінилися (в порівнянні з кінцем XX ст.) темпи оновлення інститутів і структур громадянського суспільства та держави, що свідчить про завершення одного історичного періоду та вступу сучасного світу в якісно нову фазу свого розвитку, яка суттєво змінює комплекс правотворчих факторів та факторів, пов'язаних з реалізацією права. Вони модифікуються, їх ознаки стають іншими порівняно з тими, якими вони були нещодавно. Процеси глобалізації світу впливають на державно-правову сферу суспільства. Саме державно-правовими засобами глобалізація безпосередньо обслуговується та забезпечується [182, с. 5]. Українські правові поняття на початку XXI ст. не відображають новаций, які стали реаліями сучасного світу. Де-факто конституційне будівництво перестає бути справою, яка входить у внутрішню компетенцію держави [101, с. 44], тому в процесі сучасних конституційно-правових досліджень необхідно враховувати нові потреби та інтереси народу як суб'єкта конституційно-правових відносин. Суттєвій кореляції підлягають параметри народного суверенітету як базової політико-правової цінності. Це має вагоме значення, однак не слід забувати, що своєрідність народного суверенітету визначають правові константи, його генетичні та онтологічні характеристики.

3.1. Зміст, принципи та ознаки влади народу

Поняття суверенітету є одним із гострих та актуальних у правовій науці, про що свідчить його широке застосування як у теорії конституційного права, так і в нормативно-правових актах.

На основі теорії народного суверенітету та на базі Конституції, на думку проф. С.А. Авак'яна, «народний суверенітет — це, по-перше, приналежність народу всієї повноти влади в даній країні, по-друге, можливість здійснювати народом належної йому влади як безпосередньо, так і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування.

Все це означає: а) тільки там, де влада символізується з народом та належить народу в повному обсязі, можна говорити про народний суверенітет; б) критерій народного суверенітету — похідний характер влади в суспільстві і державі від народу, тобто ніхто, не уповноважений народом (безпосередньо або через органи, створені народом), не може здійснювати будь-яку владну діяльність у країні; в) уповноважений орган не може абсолютизувати свої повноваження, забувати про їх похідний характер від влади народу; можна сказати і більш категорично — такий орган здійснює не свою владу, а владу (частину влади) народу (звичайно, не заперечуючи владний характер його повноважень); г) народний суверенітет не дозволяє трактувати роль народу за принципом «царює, але не править»; тобто, будучи джерелом будь-якої влади в суспільстві і державі, народ і сам не усувається від її здійснення, а, навпаки, безпосередньо реалізує ряд ключових владних функцій; д) народ визначає характер влади в країні в цілому та напрямок діяльності державних органів та органів місцевого самоврядування для її здійснення.

Влада народу — це самоорганізація народу з метою управління своїми справами шляхом прийняття загальнообов'язкових рішень та використання організаційних механізмів та процедур,

які передбачають участь у здійсненні владних функцій і самого народу та органів, що ним утворюються.

Влада народу реалізується в трьох основних формах: державна влада, громадська влада, влада місцевого самоврядування як змішана громадсько-державна влада» [19, с. 332].

Загальними рисами (характеристиками) влади народу [19, с. 333], за словами С. А. Авак'яна, є те, що, по-перше, насамперед влада народу — це публічна влада, по-друге, влада народу в будь-якій з її форм (різновидів), це завжди політична влада, і, по-третє, влада народу існує у всіх трьох формах, названих вище. І тому слід погодитися з проф. С. А. Авак'яном з тим, що «є помилковим твердження, ніби влада народу — це завжди державна влада і тільки її можна вважати публічною і політичною. Ті, хто зводять всю владу народу лише до державної влади, очевидно, бачать у влади завдання наказу, державного зобов'язання, тиску і санкцій. Якщо ж основне призначення влади вбачати у здійсненні самоорганізації громадян для управління своїм життям, то стає явним, що поряд з державними існують різноманітні види громадських (а також змішаних громадсько-державних) справ та кореспондованих їм форм самоорганізації громадян для управління такими справами. Тут мають місце і власні організаційні прийоми, методи, і, якщо необхідно, то й санкції, причому тільки до державної влади це не має відношення. Говорячи про владу народу лише як про державну владу, звужуються можливості громадського самоврядування, вся палітра влади зводиться до державних каналів» [19, с. 334].

Далі, на нашу думку, слід звернути увагу на змісті кожної риси влади народу.

Влада народу, за словами С. А. Авак'яна, як «публічна влада означає таке:

вона здійснюється в інтересах народу, її метою є суспільне благо, тобто публічний інтерес;

простором здійснення влади народу у всіх її формах є суспільство і держава; інакше кажучи, державні механізми владарювання відображаються в суспільстві і не байдужі йому, і в свою чергу суспільна складова владарювання (формування політичних партій, вплив політичних сил на шляхи розвитку суспільства і т.д.) відображається на державі і є предметом її прискіпливої уваги;

влада народу звернена до всього суспільства, до кожної людини;

ця влада всім доступна, тобто кожна людина має право брати участь в реалізації тих чи інших функцій і форм влади;

влада здійснюється народом в цілому, його частиною, яка проживає на відповідній території, обраними народом представниками, сформованими ним органами і похідними від останніх органами;

вона використовує методи переконання, виховання, заохочення, організації населення, а якщо необхідно — то і примусу, які характерні для відповідного виду влади;

влада здійснюється гласно (відкрито), і всі її заходи мають (досить часто і повинні мати) суспільний резонанс.

Здійснювати владу — означає брати участь в управлінні справами суспільства, держави, окремих територій, об'єднань людей, діяти та досягати бажаної поведінки (результату) заради певних цілей» [19, с. 333, 334].

Як бачимо, основною метою влади народу є публічний інтерес. Що таке публічний інтерес? Правовий феномен «інтересу» в конституційному праві викликає бурхливі дискусії в науковому середовищі, крім цього, згадку про інтерес можна зустріти в рішеннях органу конституційної юрисдикції України, який використовує категорію «інтерес», а також її різноманітні модифікації: інтереси громадян [4], інтереси всього народу [5], інтереси людини і громадянина, права та законні інтереси юри-

дичних осіб, інтереси держави [7], інтереси суспільства [6]. Багатоманітність суб'єктів — носіїв інтересів свідчить про складний характер їх взаємовідносин. Інтереси цих суб'єктів можуть суперечити один одному, тоді як конституційні механізми вирішення даних суперечностей не завжди ефективні.

Як справедливо відзначають М. С. Матейкович та В. А. Горбунов, «юридичній науці потрібно продовжити формування критеріїв оптимального балансу інтересів, пошук підстав, при яких законний інтерес буде мати переваги перед суб'єктивним правом». «У наш час, — продовжують дослідники, — конституційне право насамперед охороняє інтерес, матеріалізований в суб'єктивних правах, компетенції публічних органів влади. Інші інтереси, що діють на підставі простих дозволів, — законні інтереси — не забезпечені повноцінною конституційною правовою регламентацією» [76, с. 6]. Але також не можна забувати, що інтерес — поняття суб'єктивне, тому будь-яка особа, соціальна група, прагнучи до реалізації власних політичних інтересів, у більшості випадків ігнорує інтереси інших.

На думку Г. В. Мальцева, інтерес завжди спрямований на вдосконалення буття, його повну реалізацію, кількісні зміни в сторону кращого [130, с. 270, 271].

У науці виділяють три таких підходи до співвідношення інтересу та потреб: 1) теорія зовнішніх обставин; 2) теорія внутрішнього фактора; 3) теорія взаємодії [194, с. 19].

Перша теорія в якості джерела інтересу розглядає потреби, для цієї теорії є характерним спрямованість на предмет, його значущість, при цьому інтерес не ототожнюється з потребами.

Друга теорія підкреслює єдність об'єктивної і суб'єктивної сторін інтересу. На відміну від першої теорії складовими інтересу є як предмет, так і емоційний критерій.

Третя теорія пов'язує природу і реалізацію інтересу з суспільними відносинами. Суб'єкти, на думку В. Бернацького,

відчувають потребу в суспільних відносинах, оскільки тільки спільна домовленість про межі впливу на предмет може зробити його споживання реальним [39, с. 21].

Таким чином, спільним у трьох теоріях є те, що об'єктивне існування потреби є передумовою виникнення інтересу. Після усвідомлення інтересу формується діяльність суб'єкта, спрямована на певний результат [76, с. 14].

На думку М. С. Матейковича та В. А. Горбунова, базисом інтересу є потреби, а інтерес залежить і породжується такими потребами [76, с. 15]. Дослідники доводять, що не всі суб'єкти (громадяни), що складають публічне утворення, єдине ціле, яке в єдності є носієм публічного законного інтересу (наприклад, народ, суспільство і т. п.), можуть усвідомлювати даний інтерес. Держава часто охороняє від посягань той чи інший інтерес ще до того моменту, коли будуть порушені інтереси всіх або більшості складових публічного суб'єкта (народу, нації), тобто така діяльність здійснюється завчасно, а значить, існування законного інтересу держава визнає до його усвідомлення самим носієм інтересу. Таким чином, усвідомлення публічного інтересу є важливим компонентом, але не визначальним [76, с. 15].

Інтерес колективних суб'єктів виражається через загальний інтерес членів колективу, який підтримується більшістю, але не суперечить правовим принципам. Слід розмежовувати поняття «публічні інтереси» та «загальну волю». «Загальна воля» — термін різноманітних колективістських доктрин, які виражають відповідність політичного та правового ладу принципу народного суверенітету. Існують радикальні трактування терміна «загальна воля» або «народна воля», відповідно до яких відбувається протиставлення індивідуальній волі людини, не співпадає вона з волею більшості, яка є лише сукупністю складових її воль. З поняттям загальної волі пов'язується заперечення парламентаризму і розподілу влад, представницької

демократії, партійного та ідеологічного плюралізму [135, с. 499]. Тому в сучасних умовах варто говорити про реалізацію публічного інтересу, а не загальної волі.

Державний інтерес — це комплекс збалансованих інтересів особи і суспільства, які реалізуються та захищаються через інститути прямої та безпосередньої демократії, інститути громадянського суспільства та органи держави [76, с. 20].

Саме конституційне право у нормах-принципах породжує найбільшу кількість інтересів конституційного значення.

На думку М. С. Матейковича та В. А. Горбунова, «законні інтереси конституційного значення — прагнення до соціальних благ, оформлених нормами конституційного права. Законні інтереси конституційного значення можуть досягатися шляхом реалізації конституційних прав особи або існують самостійно і охороняються через норми-принципи конституційного права» [76, с. 49]. На думку вчених, існує різниця між законними інтересами конституційного призначення — інтересами особи, суспільства, держави як носіями інтересів. Законний інтерес суспільства (суспільний інтерес) — це загальний інтерес (прагнення) всіх членів суспільства або його значної частини до досягнення певного блага, стану, до задоволення потреб.

Законний інтерес держави (державний інтерес) — це комплекс збалансованих потреб особи і суспільства, реалізація яких забезпечується інститутами державної влади у взаємодії з громадськими організаціями. За твердженням М. С. Матейковича та В. А. Горбунова, державні інтереси є частиною суспільних інтересів, які реалізуються в основних сферах публічної влади: економічній, внутрішньополітичній, соціальній, міжнародній, військовій, прикордонній тощо. Забезпечення суверенітету народу цими вченими віднесено до пріоритетних державних інтересів поряд із забезпеченням територіальної цілісності, розвитку демократії, укріплення політичної стабільності тощо.

Ю. О. Тихоміров виділяє законні інтереси тільки тоді, коли «мова йде про реалізацію національного суверенітету, національного інтересу». Публічний інтерес, у свою чергу, виражається в служінні держави громадянському суспільству, захисті його інтересів та інтересів приватних осіб [190, с. 23]. Таким чином, держава захищає публічний інтерес (інтерес громадянського суспільства) на внутрішньодержавному рівні, а в міжнародних відносинах відстоює національні інтереси свого народу. У країнах з демократичною формою правління держава виражає інтереси особи, народу, суспільства. При цьому формування державних органів здійснюється на основі вільних виборів, що свідчить про те, що держава опирається на принцип, який визначає, що єдиним джерелом влади є народ. Таким чином, інтереси народу виступають орієнтиром в діяльності держави, а права громадян визначають зміст діяльності державних органів [76, с. 66]. Відповідно до частини 2 статті 3 Конституції України права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави [1]. В таких відносинах держава зобов'язана захищати законні інтереси інших носіїв законних інтересів.

За словами А. А. Павлушиної, «держава існує для належного забезпечення публічного інтересу» [148]. Більш того, держава виступає головним виразником загальних політичних інтересів. Слід відзначити, що поняття «державний інтерес» та «народний інтерес» не тотожні. Незважаючи на претензії держави виражати загальний національний або народний інтерес, сучасні суспільства (в тому числі і українське) розділені з багатьох питань. Держава в цьому випадку повинна стати посередником між протилежними інтересами в суспільстві, стати центром єднання та вираження єдиного національного або народного інтересу.

су. Таким чином «народні (національні) інтереси» — це єдність інтересів держави, громадянського суспільства та особи.

Ю. О. Тихоміров виділяє шість умов забезпечення публічних інтересів: 1) непорушність засад конституційного ладу; 2) охорону державного кордону, оборону країни, громадську безпеку; 3) стабільність влади та її інститутів; 4) реальне розмежування повноважень органів усіх рівнів; 5) політичну самостійність та активність громадян; 6) пріоритет державних (національних) інтересів у тих чи інших сферах економіки, культури [190, с. 5].

Якщо при дотриманні названих умов держава діє в рамках правомочностей, наданих суспільством, державний інтерес є публічним інтересом. На думку Ю. О. Тихомірова, для конституційного права характерні такі правові способи забезпечення публічних інтересів: 1) визнання і гарантування верховенства інтересів народу, націй та населення; 2) відповідне формування компетенції державних інститутів; 3) пріоритетний захист інтересів суспільства і держави в таких сферах, як конституційний лад, безпека, оборона, охорона навколишнього середовища; 4) регулювання порядку участі країни в міждержавних об'єднаннях та міжнародних організаціях, всього світового співтовариства [179, с. 141]. Ілюстрацією цього є інститути та закони, присвячені вирішенню даних завдань.

Політичні інтереси — це конкретні стратегії держави, які можуть змінюватися (внаслідок ротації політичної еліти), але вона завжди повинна бути здатною їх відстоювати, володіючи військовою силою, внутрішньою і зовнішньою стабільністю, економічною конкурентоспроможністю тощо. Сучасне розуміння загальних інтересів викладено в Стратегії національної безпеки України «Україна у світі, що змінюється», затвердженої Указом Президента України від 12 лютого 2007 року № 105 (в редакції Указу Президента України від 8 червня 2012 року

№ 389/2012) [3]. Нагальними завданнями політики національної безпеки є захист таких життєво важливих національних інтересів України:

утвердження конституційних прав і свобод людини і громадянина, створення умов для вільного розвитку людини, реалізації її творчого потенціалу через різноманіття форм суспільної організації;

захист державного суверенітету України, її територіальної цілісності, недоторканності державного кордону;

створення конкурентоспроможної, соціально орієнтованої ринкової економіки та забезпечення підвищення рівня життя і добробуту населення;

гарантування безпечних умов життєдіяльності населення, захисту і відновлення навколишнього природного середовища;

збереження і розвиток духовних і культурних цінностей українського суспільства, зміцнення його ідентичності на засадах етнокультурної різноманітності.

Як бачимо, в останні роки поняття «національний інтерес» широко використовується як у науковому середовищі, так і в міжнародному та внутрішньому законодавстві. Однак варто зазначити, що національний інтерес відрізняється від суспільного інтересу, який регулюється і пов'язаний з системою законів, що визначають внутрішню політику, поняття «національний інтерес» належить до сфери зовнішньої політики. Держава повинна представляти інтереси всього суспільства, всього Українського народу. Відповідно до статті 1 Закону України «Про основи національної безпеки» [2] від 19.06.2003 національні інтереси — життєво важливі матеріальні, інтелектуальні і духовні цінності Українського народу як носія суверенітету і єдиного джерела влади в Україні, визначальні потреби суспільства і держави, реалізація яких гарантує державний суверенітет України та її прогресивний розвиток. А стаття 6 Закону визначила пріоритетами

національних інтересів України: гарантування конституційних прав і свобод людини і громадянина; розвиток громадянського суспільства, його демократичних інститутів; захист державного суверенітету, територіальної цілісності та недоторканності державних кордонів, недопущення втручання у внутрішні справи України; зміцнення політичної і соціальної стабільності в суспільстві; забезпечення розвитку і функціонування української мови як державної в усіх сферах суспільного життя на всій території України, гарантування вільного розвитку, використання і захисту російської, інших мов національних меншин України; створення конкурентоспроможної, соціально орієнтованої ринкової економіки та забезпечення постійного зростання рівня життя і добробуту населення; збереження та зміцнення науково-технологічного потенціалу, утвердження інноваційної моделі розвитку; забезпечення екологічно та техногенно безпечних умов життєдіяльності громадян і суспільства, збереження навколишнього природного середовища та раціональне використання природних ресурсів; розвиток духовності, моральних засад, інтелектуального потенціалу Українського народу, зміцнення фізичного здоров'я нації, створення умов для розширеного відтворення населення; інтеграція України в європейський політичний, економічний, правовий простір; розвиток рівноправних взаємовигідних відносин з іншими державами світу в інтересах України.

У сучасних умовах в Україні існують специфічні проблеми та особливості у визначенні політичних інтересів владних інститутів держави. Відповідно до ст. 6 Конституції України державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову. Для попередження політико-правових колізій в демократичних державах існує законодавчо закріплена схема взаємодії між трьома гілками влади — так звана «система стримувань та противаг». Кожний державний орган взаємодіє

з іншими гілками влади та одночасно має на меті обмеження їх владних відносин. Українська практика свідчить, що для нашої держави характерна висока конфліктність суспільних відносин, що виражалась у взаємозв'язках між гілками влади. Узгодження діяльності різних органів держави — пряма та найважливіша функція Президента України, яка передбачає «соціальний контракт» із суспільством, нейтралітет Президента, його рівновіддаленість від всіх інститутів та «гравців», які мають свої політичні інтереси. Громадяни України реалізують свої політичні інтереси через участь у політичних партіях. Практика становлення партійної системи України свідчить, що громадяни, обрані народними депутатами, змінювали свої політичні інтереси шляхом переходу з однієї партії в іншу. Для того, щоб подолати існуючу ваду, варто, на нашу думку, внести зміни до Конституції України та Закону України «Про статус народного депутата України», згідно з якими членам парламенту забороняється змінювати партійну приналежність протягом всього строку дії їх мандата. Це дозволить не спотворювати волю виборців, які делегували партіям чи особам право виражати їх політичні інтереси.

Ще одним каналом вираження публічних інтересів є місцеve самоврядування, якому належить важлива роль в реалізації одного з найголовніших завдань сучасності — поєднати в одне ціле інтереси держави, суспільства і особи, оскільки суть місцевого самоврядування полягає в тому, щоб на рівні окремої особи здійснювати гармонізацію прав і свобод людини і громадянина з інтересами суспільства і держави. В цьому полягає основний політичний інтерес місцевого самоврядування, який відповідає ідеям сучасної демократичної правової соціальної держави. Від ефективності місцевого самоврядування залежить не тільки дієвість державного управління, але й реалізація політичних інтересів громадян, оскільки українське суспільство складається з сотні тисяч територіальних громад.

Визначивши сутність публічної влади, перейдемо до другої характеристики влади народу — політичного характеру. На думку С. А. Авак'яна, «в реалізації політичної влади завжди необхідно бачити мету, засади, механізми і процедури:

вона здійснюється в політично організованому суспільстві та повинна враховувати всю палітру її складу і балансувати прагнення різних груп;

здійснення влади засновано на формуванні політичних концепцій, форм та методів, тобто стратегії владарювання;

здійснення влади носить організований і постійний характер, відбувається за допомогою політичних процедур та механізмів, які передбачають вироблення проектів рішень, їх обговорення, прийняття та виконання;

на здійснення влади впливають громадяни — індивідуально, групами, а також через політичні та інші об'єднання» [19, с. 334].

Політична влада народу є різновидом соціальної влади, зумовлена здатністю народу як суб'єкта політичних відносин втілювати свою волю в політиці. Не можна не погодитися зі словами Г. Белова, що усвідомлення народом необхідності свого державного оформлення — перша основа функціонування політики в цілому. Без такої основи є простір тільки для часткової або деформованої політики і влади [37, с. 143]. Варто відзначити, що політична влада вторинна по відношенню до індивідуальної влади, формується в результаті делегування прав і концентрації волі більшості в одному суб'єкті. Але політична влада не тотожна будь-якій індивідуальній владі [21, с. 15–22].

Політична влада, як справедливо наголошує Д. В. Шумков, «характеризується реальною здатністю даного класу, групи, індивіда проводити свою волю, виражену в політиці. Поняття політичної влади ширше поняття державної» [235, с. 104]. Таким чином, одним із різновидів політичної влади є державна

влада. Політична влада має свою специфіку. Її характерними рисами є: 1) верховенство, тобто обов'язковість її рішень для всього суспільства і, відповідно, для всіх інших видів влади, здатність проникати у будь-які суспільні процеси; 2) публічність, тобто загальність. Діє на основі права від імені всього суспільства, розповсюджується на всіх громадян; 3) легальність у застосуванні сили та інших засобів владарювання в межах країни та за її межами; 4) моноцентричність, наявність єдиного центру прийняття рішень в особі держави; 5) багатоманітність ресурсів, застосування широкого спектра засобів для здобуття, утримання та реалізації влади [161, с. 77]. Механізм політичної влади в сучасній демократичній державі має складну ієрархічну структуру, в якій формальним первинним «суб'єктом» та джерелом влади є народ, який передає владні функції своєму офіційному представнику, його агенту — державі. Держава, в свою чергу, розподіляє повноваження серед «носіїв» влади по «горизонталі» (законодавча, виконавча, судова гілки влади) та по «вертикалі» (центральні та місцеві органи влади) для того, щоб управляти населенням країни («об'єкт» владарювання) від імені всього суспільства («суб'єкта» владарювання) [183, с. 49]. Саме такий формально-юридичний механізм закладений в систему політичної влади України, визначений ст. 5 Конституції України.

Нарешті, третьою характеристикою влади народу є те, що вона здійснюється у всіх трьох формах, зокрема: у формі державної, громадської та влади місцевого самоврядування.

За словами Б. С. Ебзеева, «якісну сторону влади народу характеризує народний суверенітет; народний суверенітет є не самою владою, а найважливішим організаційно-політичним та функціональним принципом конституційного ладу держави, реалізація якого забезпечує верховенство і повновладдя народу. Таке розуміння суверенітету народу, невідчужуваного і

такого, що не може бути обмеженим державою, знаходить підтвердження в Конституції, в якій норма, закріплюючи суверенітет народу, має на увазі належність всієї, а не тільки державної влади» [124, с. 54, 55]. Не випадково в преамбулі Конституції України конституюється народне верховенство, а воля народу оголошується основою конституційного ладу. Це підтверджує те, що суверенітет народу, його повновладдя та верховенство втілюються у всій системі публічної влади. Саме ці положення Конституції не залишають місця для подвійного тлумачення цієї проблеми — конституційне поняття суверенітету охоплює статус народу, нації та держави як офіційного виразника їх волі. Суверенітет як конституційно-правове явище (і, відповідно, його поняття) єдиний, а народний національний і державний суверенітет — різні аспекти цього явища і понять, що йому відповідають.

З іншого боку, закріплюється принцип єдності державної влади, її невідчужуваність від народу, неподільність і верховенство по відношенню до встановленої влади, тобто влади держави та її органів. Тобто народ за Конституцією України є постійним джерелом публічної влади в державі — як державної, так і місцевої. При цьому Конституцією визначається ряд принципових засад здійснення народом установчої влади: установча влада, що належить Українському народу — громадянам України всіх національностей, не збігається з встановленими Конституцією законодавчою, виконавчою та судовою владою; установча влада народу не обмежується конституційними рамками, Конституція України та закони, прийняті на її підставі, лише можуть визначати умови і порядок здійснення установчої влади; установча влада може здійснюватися не тільки самим народом, але і через надзвичайних представників (наприклад, Конституційні Збори); ці представники, які виступають від імені народу, не пов'язані якими-небудь дорученнями; при цьому

представники народу, які здійснюють установчу владу, повинні тільки створити Конституцію України, тобто розробити проект або підтвердити незмінність діючої Конституції, але не можуть підміняти собою законодавчу, виконавчу та судову владу; законодавча влада має право здійснювати установчу функцію лише в суворо визначених межах. Зокрема, відповідно до вимог статті 156 Конституції України законопроект про внесення змін до розділу I «Загальні засади», розділу III «Вибори. Референдум» і розділу XIII «Внесення змін до Конституції України» подається до Верховної Ради України Президентом України або не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України і, за умови його прийняття, не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України, затверджується всеукраїнським референдумом, який призначається Президентом України. Повторне подання законопроекту про внесення змін до розділів I, III і XIII цієї Конституції з одного й того самого питання можливе лише до Верховної Ради України наступного скликання [1].

При цьому, як переконливо доводить Б. С. Ебзеев, з сучасним баченням природи суверенітету несумісна теорія так званого абсолютного суверенітету, відповідно до якої суверен не відповідальний та не несе жодних зобов'язань. Подібне тлумачення суверенітету є непридатним для характеристики демократичної правової державності. Верховенство і повновладдя народу, його незалежність носять правовий характер, а, відповідно, «абсолютна» влада народу є правовою владою. Звідси витікає, за словами Б. С. Ебзеева, що суверенна влада народу стоїть над правом.

Це чітко проявляється в Конституції, яка втілила природно-правові погляди про надпозитивне право. Але і з точки зору позитивістської доктрини воля народу не може легітимізувати руйнування існуючого правопорядку або санкціонувати анар-

хію та руйнування соціуму. Інакше кажучи, твердження, що немає нічого, що не було б для народу, який веде державно-організоване життя, юридично неможливе, не має серйозних підстав; мова йде саме про межі народного суверенітету, а не про обмеження суверенності народу державою.

У зв'язку з цим можна звернути увагу на головну небезпеку, яка на сьогодні є потенційною загрозою суверенітету народу: це держава, яка здатна поглинути громадянське суспільство та є постійною потенційною загрозою як правам окремого індивіда, так і правам сукупної людини — народу; царизм та перекручування ідеї парламентаризму; політичні партії, які здійснюють узурпацію прав народу в його відносинах з державою; великі корпорації, які стали самодостатніми силами поряд з державою та здатні диктувати їй свою волю [124, с. 57]. Загрозою суверенітету народу є прагнення виділення частини території в самостійне утворення; цим ставиться під загрозу ідентичність країни, її єдність та цілісність.

Не можна применшувати і небезпеку для народовладдя політичного і соціального популізму. Домінуюча роль популізму призводить до того, що воля народу виглядає як основа всіх політичних і соціальних дискусій, а сам народ виступає в цьому випадку не в якості державно-організованої сили, яка володіє відповідними правами, а в якості натовпу, право якого полягає тільки в його силі. Політична система України стала заручницею популістських, наївно-демократичних поглядів, що призвело до недовіри до самого принципу народного суверенітету, який супроводжується як недовірою до парламенту, так і до самої ідеї парламентаризму.

Соціально-історична практика переконливо довела, що абсолютизація народного верховенства, яке втілюється та реалізується парламентом, так само небезпечна, як і при пануванні системи єдиновладдя — спадкової монархії або демократично-

го царизму. Іншими словами, у кому б не втілювалася публічна влада в державі, проблема гарантій прав особи, тобто проблема захисту індивідуальної засади в організації і функціонуванні соціуму, продовжує залишатись актуальною [124, с. 57, 58].

Як уже зазначалося вище, влада народу здійснюється у формі державної влади, громадської та влади місцевого самоврядування.

Звичайно, за ступенем значущості державна влада серед форм влади народу є найпершою. Вона здійснюється або народом в цілому, або через спеціальну систему органів влади. Вищим вираженням безпосереднього здійснення державної влади самим народом є референдум та вибори. Окрім цього, державну владу народу здійснюють органи держави на постійній основі, в той час як необхідність в акціях за участю народу виникає лише періодично. За Конституцією України вони поділяються на три види — законодавчої, виконавчої та судової влади.

Основне призначення законодавчої влади — представляти народ та приймати закони, головним завданням виконавчої — виконувати закони та здійснювати управління, а призначенням судових органів є здійснення правосуддя.

Другою формою влади народу є громадська влада — це «влада різноманітних об'єднань та колективів громадян по відношенню до осіб, які перебувають у цих об'єднаннях, а також їх внутрішніх підрозділів» [19, с. 338]. Мова йде про політичні партії, громадські організації, профспілки, релігійні організації.

Третя форма влади народу — влада місцевого самоврядування (ст. 5, 7, 140–146 Конституції України). Дана форма народовладдя забезпечує населенню самостійно і під власну відповідальність вирішувати питання місцевого значення, тобто здійснювати управління своїм життям та справами на відповідній території.

Народний суверенітет може бути реалізований тільки в правовій конституційній державі. Основою цивілізаційно-

го процесу країни в його впорядкованій еволюційній формі є проблема правової держави, основною ознакою якої є обмеження державної влади. Основні принципи правової держави — легітимність публічної влади, взаємна відповідальність держави і особи, розподіл влад, високий рівень законності, єдність природного і позитивного права та пов'язана з ним тенденція зближення права і моралі — впливають на його організацію та функціонування [31]. Конституційній державі властива певна організація влади: не придушення влади індивіда як окремої особистості, так і сукупної людини — народу, а участь їх в організації влади в правовій державі [124, с. 72]. Окрема особа, народ в цілому виступають не об'єктами, а суб'єктами її та беруть участь в її реалізації в різноманітних формах, включаючи вибори і народне представництво, референдум, народну ініціативу, петиції та інститут конституційної скарги, збори громадян, інститут присяжних засідателів тощо. Саме народоправство лежить в основі правової держави.

При цьому залежно від форм участі народу в здійсненні влади розрізняють безпосередню демократію та демократію представницьку.

Класичне визначення демократії нерозривно пов'язано з її етимологічним походженням. Термін походить від грецького слова, що складається у свою чергу з двох слів: *demos* — народ і *kratos* — влада, правління. Зародившись ще в античності, демократія дослівно позначає «влада народу» або «народовладдя». Однак протягом вже не одного сторіччя в історії політичної думки в поняття «народ» різними авторами, науковими школами і концепціями вкладається неоднаковий зміст. Те ж саме можна сказати і про різні трактування механізму народовладдя. Аналіз демократичної практики з концепціями демократії свідчить, що останні, з одного боку, нерідко йшли за емпіричним

матеріалом, а з іншого — прагнули виробити ідеальну модель демократичного устрою, що враховувала б уже накопичений досвід історичного розвитку з його негативними і позитивними наслідками. Інакше кажучи, як проаналізувати суще, так і розкрити належне в демократії, що, на думку авторів тих або інших концепцій, могло б привести у відповідність реальний політичний устрій з реальними потребами суспільного розвитку. Л. О. Нудненко у праці «Теорія демократії» [141, с. 6–17] проаналізувала концепції змісту конституційно-правової категорії «демократія». Зокрема, дослідниця цілком справедливо відзначає, що «демократія» є соціальною, політичною та юридичною категорією.

Демократію, на думку Л. Нудненко [141, с. 17], слід розглядати в двох аспектах: 1) демократію як народовладдя; 2) демократію як механізм реалізації цінностей народовладдя. Для розуміння демократії як народовладдя вчена-конституціоналіст пропонує визначати зміст двох складових його елементів: народ і влада. В науці немає єдиної точки зору з цього питання.

У радянській період єдиним у вітчизняній науці визнавалося марксистсько-ленінське розуміння народу як сукупності трудящих. Прикладом може служити наступне визначення: «Під народом розуміється певна історична спільність людей, що змінюється залежно від завдань прогресивного розвитку, які розв'язуються суспільством у даний період. Згідно з ним народ може складатися лише з трудящих або включати й ті соціальні прошарки, що об'єктивно беруть участь у вирішенні завдань прогресивного розвитку країни» [178, с. 103]. Ця концепція мала яскраво виражений класовий характер, служила ідеологічним обґрунтуванням спочатку юридичного, а потім тільки фактичного обмеження прав і свобод окремих категорій громадян.

У сучасній юридичній літературі поширене визначення категорії «народ» як сукупності громадян певної держави. При цьому виділяють широке і вузьке розуміння цієї категорії. У широкому змісті поняття «народ» ототожнюється з поняттям «громадяни» і визначається як «належність даної асоційованої в рамках єдиної держави сукупності людей до відповідної держави» [95, с. 84]. У цьому значенні народ, на думку О. Кокошкіна, «утворює фізичний субстрат держави; з нього виникає та психічна сила, на якій базується державна влада» [96]. У вузькому змісті під поняттям «народ» розуміють тільки виборчий корпус, тобто громадян, що володіють виборчим правом [158, с. 375].

Більш правильним представляється широке тлумачення поняття «народ», тому що було б несправедливим виключати з його складу такі категорії громадян, як діти, недієздатні громадяни. Не користуючись рядом політичних прав, передбачених законом, вони не перестають бути частиною народу.

Як бачимо, безпосередня демократія характеризується тим, що сам народ, а не його представники здійснюють найважливіші державні функції законодавства і управління, зокрема шляхом референдуму.

3.2. Зміст, принципи та ознаки народного представництва

Для представницької демократії, навпаки, характерною є участь народу в здійсненні найважливіших функцій законодавства і управління не безпосередньо, а через своїх представників. До речі, представницька демократія може виступати в формі демократії з розподілом влади, згідно з яким органи законодавчої і виконавчої влади самостійні та незалежні один від одного, уряд не несе відповідальності перед парламентом, а залежить від

голови виконавчої влади, і в формі парламентської демократії, в умовах якої розподіл влади не проводиться, уряд формується парламентом та повністю залежить від нього.

Народне представництво є найважливішою формою організації правової держави. Однак це не означає злиття державної влади і народу, мова йде про передачу народом права на законодавчу владу парламенту при збереженні за собою контролю за діяльністю парламенту та інших форм реалізації державної влади. Тому замах на інститут народного представництва є замахом на народний суверенітет, повноту влади народу та його верховенство. Оновлення представницької системи як з точки зору її організаційно-правових форм, так і персонального складу народних представників — право самого народу, яке здійснюється ним шляхом вільних виборів [124, с. 73].

Народовладдя означає, що держава як у статичі, так і в динаміці в процесі здійснення нею функцій, керується волею народу. Як зазначає Б. Ебзеев, досвід конституційно-правового розвитку різних держав свідчить про те, що воля народу може двояко проявлятися в організації державної влади та її функціонуванні. По-перше, як певна керівна засада, основоположний принцип, що складає фундаментальний принцип організації держави, який виражається у формі народного представництва. У цьому випадку воля народу реалізується не самим народом, а обраними ним представниками, які формують та виражають цю волю зовні. По-друге, воля народу в практиці сучасного конституціоналізму виступає як певна позитивна сила, яка не просто лежить в основі державного життя, а регулює його. В цьому випадку мова йде про безпосередню демократію, форми якої різноманітні і включають в себе референдум, народну ініціативу тощо. Саме в цих формах народоправства, минаючи опосередковану ланку у вигляді представницьких органів, вона безпосередньо проявляється в політико-правовій дійсності [124, с. 73].

Для того, щоб гарантувати реальне народовладдя у всіх сферах державного життя, конституційне законодавство усуває залежність народного представництва від виконавчої влади (заборона сумісництва депутатського мандата з посадами в уряді).

На сучасному етапі конституційно-правова практика свідчить про запровадження в текстах основних законів конституційних обов'язків держави. Зокрема, ст. 8 Конституції Португалії має назву «Першочергові обов'язки держави», в якій спочатку перераховуються обов'язки держави перед особою, далі — обов'язки, які випливають з функції соціального служіння держави (розробка енергетичної політики, спрямованої на збереження природних ресурсів та екологічної рівноваги, ліквідація латифундій, використання в повному обсязі виробничих сил країни, встановлення справедливості при розподілі національного багатства та доходів тощо). В ст. 53 Конституції Іспанії підкреслюється обов'язок органів публічної влади дотримуватися прав та свобод, перерахованих в її главі 2 (особисті та політичні права і свободи); в главі «Про основоположні принципи соціально-економічної політики» обов'язки держави формулюються інакше — «органи влади сприяють та протегують».

Це свідчить про зміну природи сучасного конституційного регулювання статусу держави та суспільства. Держава стала рівноправним учасником соціальних і правових відносин. Пізнання цього феномена має надзвичайно важливе теоретичне та практичне значення, оскільки дозволяє розкрити сутність конституційних відносин між народом і державою, її органами і посадовими особам и та громадянами, характер, місце і роль демократичної соціальної і правової держави в забезпеченні культури і прогресу та істотні характеристики права.

Вихідною передумовою дослідження вказаного політико-правового явища є юридичний догмат волі народу як сутте-

ва характеристика права; народ в цілому, громадяни як члени держави та їх асоціації як елементи громадянського суспільства не пасивні у відносинах з державою, якщо вона є демократичною, соціальною, правовою. Це — взаємодіючі компоненти єдиного соціального механізму, пов'язані не тільки правами, але і взаємними обов'язками; по суті, держава виступає своєрідним посередником між сукупною людиною — народом і індивідом, їх свободою та інституціоналізує останню [124, с. 93].

В основі цього — саме соціальна солідарність як вираження взаємної відповідальності держави і особи, яка «матеріалізується», в тому числі у взаємних правах і обов'язках. Іншими словами, державна влада є владою соціального служіння і за своєю природою пов'язана правовими, а також соціальними та моральними узами, які виступають в якості внутрішніх мотивів її діяльності. Саме демократична соціальна правова державність покликана змінити характер відносин між народом і державою, адекватним гносеологічним відображенням якого і є сучасне вчення про народний суверенітет та права і свободи людини і громадянина. Мова йде про належність всієї верховної влади в державі народу та відповідальності носіїв цієї влади перед народом.

У цих відносинах народ і держава, якщо говорити про суспільний ідеал, не виступають «рівноправними партнерами» в суспільному договорі. Суверенний народ, якому належить верховенство та повнота державної влади, сам визначає своє відношення до соціальної дійсності та виражає його шляхом держави і права, самостійно встановлює в Конституції рамки і форми державно-правового «втручання» в різні сфери життя суспільства і тим самим визначає юридичні межі державної влади, за які вона не має права виходити без ризику втрати своєї легітимності. Тобто, за словами Б. Ебзеєва, держава є соціальним інструментом перетворення загальної суверенної волі на-

роду, причому така залежність в системі конституційного регулювання має не тільки соціально-політичний, а й юридичний, конституційно-правовий зміст та об'єктивується в праві. Держава, яка займає центральне місце в системі суспільних і правових відносин, здійснює свою діяльність в правових формах, вона пов'язана з народом, всіма учасниками соціальних і правових відносин не тільки правами, але й соціальними та юридичними зобов'язаннями. При формуванні державної влади народом, якому належить установча влада, на державу — встановлену владу — покладається ряд обов'язків, у першу чергу перед народом, які відображаються в Основному Законі. На рівні високої абстракції їх можна класифікувати на обов'язки соціального служіння, пов'язані з публічними інтересами та підтримкою і постійним відтворенням соціальної солідарності [124, с. 95]. Держава несе обов'язки не тільки перед народом, відносини з яким будуються за принципом «субординації», причому в даному випадку домінуюче значення має воля народу, але і перед особою, але в цьому випадку ці відносини є відносинами не суб'єкта і об'єкта права, а відносини рівних.

У чинній Конституції України об'єктивованою визнана теорія конституціоналізму, концепція установчої, тобто «первинної», влади народу та «вторинної», похідної від неї, влади органів державної влади, держави. Оскільки народний суверенітет невідчужуваний, відповідна державна, в цілому публічна влада, включаючи місцеве самоврядування, не відривається від народу і не переходить до державних органів та органів місцевого самоврядування, які насправді мають тільки право здійснювати її від імені народу, який вони представляють. Тому державна влада — законодавча, виконавча, судова — не первинна, а похідна, відповідно, держава, якщо вона демократична, не може мати інтересів, які відрізняються від інтересів народу, суспільства та його членів. Саме Конституція України

вирішує проблему співвідношення народного суверенітету і державної влади шляхом формулювання суверенітету народу як найважливішого принципу організації та діяльності органів державної влади, як принцип конституційного ладу України (ст. 5 Конституції України). Це свідчить про похідний характер влади державних органів: джерело влади органів державної влади та органів місцевого самоврядування не в них самих, а у волі Українського народу. Тому держава не повинна виступати як ізольований та незалежний від народу носій державної влади, вона є інструментом здійснення самодержавства народу, його верховенства та повновладдя. Більш того, на території всієї країни, як це встановлено чинною Конституцією України, діє державна влада. Її джерело — народ країни. Державна влада, за твердженням В. Чиркіна, це головний канал реалізації політичної влади народу, класу, прошарку, основне джерело нормовстановлення.

Разом з тим влада народу не обмежується вираженням її через інститути державності. Народ виражає свою волю через систему інститутів, створених з цією метою демократичним суспільством, через засоби масової інформації (громадська думка), а також шляхом безпосередніх політичних дій (мітинги, демонстрації і т. д.) [77, с. 35].

Розповсюдженою формою народовладдя, закріпленого в ст. 5 Конституції України, є представницька демократія. Про необхідність представницької демократії в 1905 р. образно висловився Г. Ф. Шершеневич: «Покликати весь народ неможливо, а без народу правити не можна. Тоді слід скликати виборних від народу... Такі виборні і називаються народними представниками, а управління за їх допомогою державою називається представницьким правлінням» [233, с. 5].

Аналізуючи в сучасних умовах проблему представництва, можна виділити кілька підходів.

Одним із найбільш розповсюджених підходів до проблеми необхідності представницької форми правління є сформульований Ш. Монтеск'є підхід до представницького правління у зв'язку з неможливістю здійснення народовладдя на великій території (у великій країні, національній державі).

Другий підхід — аналіз представництва через передачу влади. Зокрема, автор праці «Британська конституція» англійський дослідник Брум вважає, що сутність представництва полягає в тому, що «народ позбавлений влади, яка пропонується на певний час обраному народом представнику» [189, с. 23]. Тобто сенс представництва полягає у «передачі влади». Ця теза отримала широке розповсюдження: від повного заперечення інституту представництва (позиція Руссо, Тахтарева) до повного визнання (Монтеск'є, Міль, Чичерін, Ковалевський, Єллінек) або визнання за певних умов (Тихоміров, Солоневич). У з'ясуванні сутності представництва постала проблема співвідношення в представництві волі та влади: що делегує виборець у представницький орган — волю чи владу? К. Тахтарев писав: «представникам надається та участь в управлінні, яка при народовладді належала б самому народу» [189, с. 24]. Ця участь встановлюється для забезпечення безпосереднього зв'язку між діяльністю державних органів та виборцями.

У науці поряд з терміном «народне представництво» використовується категорія «представницька демократія», які є тотожними поняттями. В основі теорії представницької демократії лежить ідея можливості представництва волі народу, а формальний носій верховної влади — народ — не ототожнюється з реальним носієм — представницькою установою.

Представницька демократія (а також народне представництво), на думку Л. О. Нудненко, це система правових і неправових суспільних відносин, які виникають у процесі вирішен-

ня питань державного значення через демократично обраних представників [140, с. 20].

Сьогодні в юридичні науки та на практиці розглядається як аксіома положення про те, що сучасна демократична держава в обов'язковому порядку має парламент як загальнодержавний представницький орган, наділений законодавчими повноваженнями. На думку І. В. Котелевської, парламент — єдиний «офіційний орган народного представництва» [106, с. 6]. Його універсальність є відносною, оскільки націю, народ «представляють» виборці, тобто тільки громадяни, які мають та реалізують конституційне право обирати та бути обраними [152, с. 16].

Виникнення принципу та ідеї суверенітету народу зумовило новий зміст парламентаризму, а саме: верховна влада належить не парламенту, а народу, парламентська влада в цьому випадку — лише уповноважена, акцидентна влада, оскільки суверен — народ, а парламент тільки втілює народний суверенітет, не вносячи при цьому змін в об'єкт прав суверенності [180, с. 39].

На практиці принцип народного суверенітету є характерною рисою будь-якої держави, яка проголошує і закріплює в основних законах (з формально-юридичної точки зору) принципи свободи, справедливості і демократії. Формування, компетенція, діяльність парламентів базуються в тому числі на теорії народного суверенітету [180, с. 45].

Яке співвідношення понять народного представництва та парламентаризму? Народне представництво більш широке поняття, ніж парламентаризм, оскільки включає в себе правові та неправові суспільні відносини, які виникають у зв'язку з вирішенням питань державного значення не тільки через депутатів і парламент, але й через обраних народом вищих посадових осіб, зокрема Президента України. Відносини народного представ-

ництва лежать в основі понять представницької системи, представника та представницького органу держави.

Як зауважує проф. В. М. Шаповал, «політичне представництво народу в теорії конституційного права не завжди отожднюється винятково із сучасним виборним представництвом, котре за визначенням є народним представництвом. Існує також підхід, за яким представництво народу здійснюють усі державні органи й посадові особи, незалежно від способів формування і заміщення. Цей підхід ґрунтується на тому, що за будь-яких умов представники народу реалізують визначені конституцією або законами повноваження, а не нібито їм доручення (мандат)» [225, с. 304].

Таким чином, представницька система — сукупність організаційно-правових форм здійснення представництва інтересів народу України. У зв'язку з цим поняття парламентаризму і представництва не можуть ототожнюватися.

Ознаками, характерними для всіх представників, є: виборність населенням; самостійність, що передбачає наявність власної компетенції; право приймати нормативно-правові акти. Специфічними рисами представницьких органів державної влади є колегіальність та обов'язковість.

Виходячи з вищевикладеного народний суверенітет виступає як визнана державотворчим народом (легітимна), непохідна, постійна, юридично необмежена верховна влада, що володіє універсальним повноваженням на управління державою в цілому і концентрує монопольне право на прийняття остаточних рішень з усіх питань загальнодержавного значення. На думку Л. О. Нудненко, народний суверенітет виражається в тому, що саме народу належить установча, конституційна влада в державі, що він обирає своїх представників і може періодично їх змінювати, а в деяких країнах має також право безпосередньо брати участь у розробці та прийнятті законів шляхом народних ініціатив та референдумів [141, с. 14]. Народний суверенітет —

це повновладдя народу, тобто володіння народом політичними та соціально-економічними засобами для реальної участі в управлінні справами суспільства і держави. Народний суверенітет є первинним по відношенню до державного суверенітету, є джерелом державного суверенітету України. З цього випливає, що верховенство влади народу є первинним по відношенню до верховенства будь-якої посадової особи в країні.

Відповідно до ст. 1 Конституції України Україна є демократичною державою, що свідчить про належність верховної влади в країні народу. Верховна влада — вища влада в державі, яка є джерелом повноважень усіх його органів. Маємо погодитися з В. В. Івановським щодо того, що «...верховна влада є тим зв'язком, що об'єднує численні й різноманітні суспільні групи в єдине ціле *sui generis*, що зветься народом» [80, с. 32]. Ці суспільні групи можуть і не мати нічого спільного, крім підпорядкування одному суб'єкту — одній державі. Тому народ — це не сукупність осіб, пов'язаних між собою єдністю мови, релігії, походження, звичаїв тощо. Подібна єдність характеризує націю, а народ вкрай рідко складається з однієї нації (більше того, для поняття народу не важливо, чи є він моно- чи поліетнічним).

Верховна влада має такі основні ознаки, що впливають з її принципового змісту і державного значення: 1) єдність (неподільність); 2) необмеженість; 3) повнота, означає відсутність будь-якої влади, не підконтрольної верховній; 4) постійність і безперервність.

З організаційно-правової точки зору верховна влада представляє собою вищу інстанцію в ієрархічно організованій системі державної влади, наділену правом і здатністю приймати і втілювати в життя рішення, своєчасне і адекватне виконання яких дозволяє існувати державі.

Юридичний зміст народного суверенітету складають функції та повноваження верховної влади, які в сукупності мо-

жуть бути визначені як виняткова компетенція народу. Сутність принципу народного суверенітету можна звести до таких положень: народ є єдиним джерелом верховної влади в державі; публічна влада існує виключно в його інтересах; народу має належати верховне право вирішення найважливіших питань державного та суспільного життя, формування органів публічної влади, що здійснюватимуть функцію політичного управління, а також право контролю за їх діяльністю.

Основу юридичної конструкції суверенітету складають суверенні права народу, які реалізує своїми актами верховна влада. Суверенні права виступають основою правового статусу народу, вони є правовою сутністю верховної влади і юридичним змістом її діяльності.

В ідеалі, виходячи зі змісту ідеї суверенітету (повновладдя), суверенні права повинні бути притаманні носієві верховної влади повністю. Тому формально-юридично народний суверенітет розглядається як необмежена, невідчужувана і неподільна верховна влада народу.

Народний суверенітет також слід розглядати як природне право народу самостійно розпоряджатися своєю долею, створювати такий суспільний і конституційний лад, який відповідає його волі. Водночас народний суверенітет у площині конституційної доктрини повинен мати певні обмеження, мета яких — захистити конституційні цінності. Необхідність таких обмежень пов'язана з особливостями механізмів волевиявлення народу. І референдум, і вибори — це такі форми волевиявлення, які забезпечують ухвалення відповідного рішення чи обрання депутатського корпусу певною більшістю виборців. Тому обмеження встановлюються для того, щоб здійснення влади народом фактично не підмінялося владою більшості. Вітчизняна та зарубіжна практика державного будівництва має багато прикладів, коли більшість ухвалювала рішення, що призводили

до скасування конституційного ладу, встановлення тоталітарних і авторитарних режимів, наприклад, референдум, який був проведений в Німеччині в 30-х роках ХХ ст. з питання поєднання в одній особі посад президента і канцлера.

На організацію верховної влади та порядок прийняття рішень з питань суверенного значення впливає форма державного устрою. Вона виступає більш фундаментальним елементом структури форми держави, ніж форма правління та політико-правовий режим. У самому явищі державного устрою і в його понятті безпосередньо пов'язуються всі субстанціональні елементи і ознаки держави: територія, народ, публічна (державна) влада і суверенітет.

Зазначені елементи взаємодіють між собою, впливають один на одного, визначають ступінь і форму політичної єдності держави в конкретних історичних умовах. Вони безпосередньо пов'язані з розподілом суверенних прав між верховною владою і територіальними одиницями, чим і визначаються різні політико-правові моделі (форми) державного устрою.

Основоположними політико-правовими принципами, які визначають територіальний устрій сучасних держав, є принципи унітаризму та федералізму. Інші принципи — централізації і децентралізації, адміністративної та політичної автономії, місцевого самоврядування — можуть бути присутніми і поєднуватися в територіальному устрої будь-яких держав. При цьому їх застосування в практиці державного будівництва унітарних держав, як і окремих елементів територіального представництва в парламентах деяких з них, не змінює їх політико-правової природи. Здійснення верховної державної влади в будь-якій унітарній державі організується за принципом концентрації всіх функцій і повноважень суверенного характеру на загальнодержавному рівні. Суверенні права в унітарній державі в повному обсязі належать єдиній системі вищих органів державної влади.

Розділ IV

КОНСТИТУЦІЙНА ТЕОРІЯ НАРОДНОГО СУВЕРЕНІТЕТУ

4.1. Народний суверенітет як принцип конституціоналізму

У сучасних демократичних державах такі принципи конституціоналізму, як народний суверенітет і зв'язок державної влади з народом, служать обґрунтуванню державної влади. В дослідженнях існують і ширші погляди на народний суверенітет як наукову категорію. Зокрема, А. А. Югов виділяє в даній науковій категорії три смислових значення: 1) як домінуюча ідея сучасного прогресивного політичного та ідеологічного світогляду про організацію публічної влади; 2) конституційний принцип демократичного суспільно-політичного розвитку; 3) найважливіший політико-правовий інститут конституційного права [236, с. 44].

Категорія «суверенітет», яка стала з кінця XVIII століття конституційно-правовою категорією, міцно увійшла в систему цінностей конституціоналізму і лібералізму і стала однією з теоретичних засад захисту від свавілля влади: як інститутів громадянського суспільства, так і прав та свобод особи. В конституційному механізмі державний і народний суверенітет співіснують у нерозривній єдності [156, с. 59].

Державність будь-якої країни — це складний комплекс різноманітних елементів, структур, інститутів політичної влади, зумовлений неповторною самобутністю соціальних, економічних, політичних, культурних умов життєдіяльності конкретного народу або об'єднання народів.

Це вплинуло на конституційні принципи, виражені як основоположні засади в конституціях конкретних держав, з од-

ного боку, які визначають зміст суспільних відносин, а з іншого — є об'єктом конституційно-правового регулювання [183, с. 60]. Сучасна наука конституційного права почала оперувати таким поняттям, як «конституціоналізація правового порядку». Вперше на це поняття звернув увагу Ю. О. Тихоміров [98, с. 249].

Наріжним каменем всієї правової системи є принципи українського конституціоналізму, які мають на меті забезпечення стабільного та демократичного розвитку і функціонування інститутів державної влади. З позицій процесу конституціоналізації вони визначають структурні та функціональні взаємозв'язки між конституцією та іншими правовими актами, галузями права, конституційно-правовими інститутами [111, с. 210].

Головним конституційно-правовим принципом є принцип народного суверенітету, оскільки в ньому відображені практично всі принципи-ідеї демократичної держави. В його конституційних засадах можна виділити три групи-норми: 1) загальні норми-принципи, які характеризують державність та встановлюють передумови для реального народовладдя (ст.ст. 1, 3, 8, 13 Конституції України); 2) норми-принципи, що є основоположними для інституту народовладдя. Вони закладені в положеннях ч. 1 ст. 5, ч. 2 ст. 5, ст. 38 Конституції України; 3) спеціальні норми — закріплюють елементи механізму реалізації вищих форм народовладдя. Ці норми містяться в ст.ст. 70, 71, 72, п.п. 2, 7 ч. 1 ст. 82, ч. 1 ст. 103 Конституції України.

Це дозволяє стверджувати, що конституційний принцип народного суверенітету логічно та юридично підпорядковує весь зміст конституції та законів, що розвивають її. Особливістю конституційних принципів є їх «еластичність», яка дозволяє конкурувати на арені різноманітним політичним силам, соціальним та територіальним групам населення без зміни конституційного тексту.

На думку В. Чиркіна, конституція як особливий документ виникла в результаті боротьби за права людини, повалення абсолютизму та встановлення влади, суверенітету народу. Тому, відповідно, найважливішою групою відносин, які вона регулювала, стали питання влади (поряд з правами людини і громадянина). Формулювання основних законів про владу були і залишаються доволі короткими: «влада, суверенітет належать народу», «вся влада походить від народу», «народ — джерело влади» і т. п. Іноді говориться про державну владу народу. Яких-небудь соціальних характеристик влади (окрім тези «влада народу»), при тому, що існують різні види влади (державна, політична, економічна, ідеологічна, громадянська, військова, персональна, корпоративна), в тому числі публічної влади, а також її природи в більшості конституцій не було, немає і тепер [102, с. 307].

Один із визначальних напрямів державотворення в Україні, з проголошенням частинами 2, 3 статті 5 Конституції України народу єдиним носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні та його виключних прав здійснювати владу безпосередньо, через органи державної влади і органи місцевого самоврядування та визначати і змінювати конституційний лад в Україні [1], свідчить про її первинний, пріоритетний, безумовний характер. Тобто пріоритет народного суверенітету над державним проявляється в тому, що за народом юридично визнається право здійснювати всі перетворення в державному ладі. За ним залишається і морально-політичне право змінювати конституційний лад.

У преамбулі Конституції України задеклароване положення, що Український народ — громадяни всіх національностей в особі Верховної Ради України, прийняв Конституцію України. Цим ототожнюються поняття «Український народ» і «народ», а Рішення Конституційного Суду України у справі щодо консти-

туційності тлумачення Верховною Радою України статті 98 Конституції України наголошує на тому, що прийняття Конституції України Верховною Радою України було безпосереднім актом реалізації суверенітету народу, який тільки одноразово уповноважив Верховну Раду України на її прийняття, тобто розкриває положення преамбули, відповідно до яких саме народу як суверену належить установча влада. Установча влада народу, на думку Ю. М. Тодика, є безпосереднім вираженням народного суверенітету, незалежності і верховенства в системі владовідносин. Ця влада має юридичне значення і конституційне закріплення (ст. ст. 5, 69 Конституції України) і може розглядатись як провідна правова категорія, ключове поняття сучасного конституціоналізму. В юридичному значенні установча влада українського народу первинна по відношенню до всіх гілок влади (Верховної Ради України, Президента України, Кабінету Міністрів України, судової влади), які по суті є похідними від народного суверенітету. Одним із найважливіших досягнень конституційного права є ідея, відповідно до якої народ як вищий суверен делегує законодавчу владу парламенту, виконавчу — Президенту або уряду, або тому й іншому разом, судову владу — органам правосуддя. Виходячи з цього, резюмує Ю. М. Тодика, теоретично поняття «установча влада народу» повинно бути чітко відокремлено від понять законодавчої, виконавчої та судової влади, протистояти їм як щось окреме, самостійне [193, с. 97, 98]. Тому виходячи з вищевикладеного народу належить право контролю над будь-якою гілкою державної влади, в тому числі в аспекті забезпечення прав і свобод та періодичний контроль через форми безпосереднього народовладдя.

Як зауважує Ю. М. Тодика, конституційне реформування суспільства в Україні повинно здійснюватися на користь та для народу. В основу філософії Конституції України покладені

права людини і громадянина. Це головна ідея конституційного закону нашої держави. Тому найкраще виправдання влади полягає в тому, що вона реалізується самим народом і за його волею. Конституційне положення про те, що вся влада належить народу, всього не пояснює, оскільки конституційна норма може бути далекою від її реалізації на практиці. Сутність полягає в тому, щоб народу реально належала влада, щоб підтверджувалося в політико-правовій практиці його політичне первородство як суб'єкта і господаря влади, який володіє правом приймати остаточні рішення, кому із кількості претендентів і скільки владних функцій належить передати, щоб влада плодотворно здійснювалася в інтересах людини і громадянина. Саме воля народу повинна лежати в основі розподілу державної влади між відповідними структурами. До речі, влади легітимної, отриманої зі згоди народу та за його волею [193, с. 95].

Народний суверенітет є одним із основних принципів конституційного ладу в усіх демократичних державах. Слід звернути увагу на те, що ні Конституція України, ні Конституційний Суд України, ні наука конституційного права не дають єдиного визначення поняття «конституційний лад України». Це зумовлено тим, що типовими визначеннями конституційного ладу, які переважали в науковій та навчальній літературі на пострадянському просторі з середини 90-х років ХХ століття, були визначення, побудовані на основі категорії прав і свобод особи (людини і громадянина), а не через категорії влади та народовладдя, причому презюмувався пріоритет особистих інтересів перед державними. Цей пріоритет виражався в тому, що по відношенню до особи акцентувалась увага тільки на її правах і свободах, автономності від держави, а по відношенню до держави — на її обов'язку захищати, гарантувати, не втручатися і т. д. Таке розуміння «конституційного ладу» характеризує, по-перше, не стільки конституційний лад, скільки його гума-

ністичні характеристики. По-друге, наведене визначення містить не суттєві, а оціночні поняття. Оціночні поняття необхідні для характеристики сторін явища, але не розкривають його сутності, вони самі потребують критеріїв. Оскільки об'єктивність критеріїв залежить від суб'єктивних факторів, тому і поняття, яке визначається, втрачає свої чіткі контури. В сучасній науковій літературі та підручниках з конституційного права України в характеристиці конституційного ладу суверенітет народу, народовладдя ставиться далеко не на перше місце, хоча саме народовладдя є сутністю конституційного ладу.

Також слід звернути увагу на те, що конституційний лад виникає не з моменту фіксації норм-принципів у тексті конституції, а з моменту визнання народу джерелом державної влади та, відповідно, з моменту виникнення інституту виборної влади та виборів, інституту парламентаризму, проголошення юридичної рівності громадян — суб'єктів виборчого права, суб'єктів, які юридично мають право брати участь у формуванні та здійсненні влади, чого немає без конституційного ладу.

Конституційний лад передбачає зведення народу в суб'єкт політики (влади), створення органів влади, які представляють народ, і владарювання від імені народу, який проголошується як джерело влади. Саме така держава є конституційною державою. В умовах конституційної модернізації слід виходити з того, що народовладдя є сутністю конституційного ладу. Інтереси народу і конституційного ладу повинні бути тотожними поняттями.

Не слід забувати, що конституційний лад — не тільки політико-юридичне поняття, але й економічне, ідеологічне, етичне, духовне. Критерії ступеня народності конституційного ладу повинні лежати в чітких та конкретних критеріях економічного, демографічного, соціального, культурного порядку. Стаття 3 Конституції України, яка проголошує «людину, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпеку найвищою

соціальною цінністю», має на меті підкреслити гуманістичну спрямованість нашої Конституції та країни. Однак ст. 3 Конституції України та Розділ II «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина» залишаються нереалізованими, якщо не виходити з того, що вищою метою конституційної держави є інтереси народу. Тому вважаємо, що при подальшому конституційному реформуванні ст. 3 Конституції України варто було б доповнити новою частиною з таким змістом: «Найвищою метою конституційної Української держави та головним критерієм її діяльності є інтереси Українського народу, його добробут, фізичне та духовне здоров'я».

Згідно зі ст. 5 Конституції України право визначати та змінювати конституційний лад в Україні належить виключно народу і не може бути узурповане державою, її органами або посадовими особами. Це свідчить про пріоритет народного суверенітету над державним. На думку Д. Ю. Шапсугова, до переліку основних повноважень народу у сфері реформування конституційного ладу належать: 1) прийняття і зміна Конституції; 2) прийняття рішень про необхідність установити якісно нову владу; 3) вищий контроль за розвитком і вдосконаленням прав людини і громадянина; 4) розпуск парламенту, відставка Президента та уряду [227, с. 18]. Разом з тим у владі народу є свої межі, вона не є абсолютною, безмежною (ст. 74 Конституції України містить обмеження влади народу при проведенні референдумів). Вирішальне значення для чіткого розуміння поняття «конституційний лад» має ст. 156 Конституції України. Відповідно до ст. 5 Конституції України зміни конституційного ладу потребують обов'язкового проведення народного референдуму як завершального етапу тривалого конституційного процесу. Зміна конституційного ладу повинна здійснюватися відповідно до ст. 156 Конституції України шляхом прийняття поправок до розділів I, III, XIII Конституції [1]. Тому конституційний лад складається з основних засад

Конституції, її положень щодо виборів та референдуму в Україні, а також порядку внесення до неї змін.

Отже, конституційний лад не виникає разом з прийняттям Конституції. Необхідні певні умови для того, щоб норми, закріплені в Конституції, стали діяти, реалізовуватися в поведінці суб'єктів суспільного життя. Найважливішою умовою формування конституційного ладу є наявність у країні реальних суб'єктів, зацікавлених та здатних реалізовувати конституційні норми.

На думку Н. О. Бобрової, «конституційний лад — це політико-юридичне вираження такої форми державного і суспільного ладу, при якій визнається народовладдя, тобто народ конституційно оголошується джерелом державної влади і з'являються інститути участі народу у владі, для чого створюються виборні органи влади та виникає інститут виборів» [41, с. 212]. Головне в конституційному ладі — це механізм влади, завдяки якому реальними стають всі конституційні положення: про народовладдя, розподіл влад, права людини як найвищої цінності, політичну та ідеологічну багатоманітність, верховенство права і конституції у правовій і соціальній державі. Але серед всіх елементів конституційного ладу є два головних — народовладдя і наявність парламенту. Відсутність хоча б одного з них «розсипає» решту. При фіктивному народовладді і слабкому, залежному від капіталу та виконавчої влади, парламенті всі позитивні конституційні положення стають декларативними [41, с. 233]. Немає демократичного майбутнього у суспільства, яке не поважає свій представницький і законодавчий орган влади. Немає демократичного теперішнього у суспільства, представницький орган якого не виражає інтересів народу, який він представляє, та не користується повагою народу [41, с. 241].

Є необґрунтованими точки зору, відповідно до яких народний суверенітет не може бути віднесений до засад консти-

туційного ладу сучасних держав. Зокрема, А. Кольєва вважає, що «народний суверенітет є значною мірою хибною та надлишковою юридичною конструкцією, яка заважає виділити в розумінні влади ті особливості, які формують інваріантну смислову структуру поняття «суверенітет» [99, с. 240]. На думку В. Цимбурського, влада може базуватися на насиллі, тому питання про внутрішні підстави влади для суверенітету в міжнародних відносинах часто не має суттєвого значення [213, с. 24]. Наведені позиції свідчать про ігнорування факту масового порушення прав людини в історії людства, що перестало бути тільки внутрішньою проблемою держави. Ігнорування політикою і правом детермінації актів реалізації суверенітету держави загальними інтересами свідчить про необмеженість влади конкретних носіїв суверенітету. Існує й інша позиція, відповідно до якої деякі вчені, зокрема Н. В. Бутусова [43], надають принципу народного суверенітету абсолютного значення та заперечують категорію «державний суверенітет» і вважають необхідність конституційного закріплення цього принципу тільки на початку становлення державності.

Але народний суверенітет — це демократичний принцип побудови реально існуючого суверенітету держави, який виражається в тому, що держава, реалізуючи свій суверенітет, спирається на публічний, народний інтерес, а не на волю монарха чи вождя [156, с. 64].

Положення про владу народу, які містяться в різних конституціях, на думку В. Чиркіна, можуть розглядатися з різних позицій. Коли основні закони говорять про владу народу, то мається на увазі політична влада. Стаття 108 Конституції Португалії 1976 р. стверджує: «Політична влада належить народу». Якщо конституції встановлюють, що народ є джерелом влади, мова йде про соціальне джерело, соціальну основу державної влади. Ці явища необхідно розрізняти [102, с. 309]. Сувереном висту-

пає сукупність громадян, що означає недопустимість присвоєння суверенітету індивідом або групою людей. З цього випливає недопустимість встановлення цензових обмежень, за винятком вікових, які носять природний характер, участі громадян в політичному житті суспільства.

У сучасному демократичному суспільстві народ використовує різноманітні канали для реалізації влади (від застосування інститутів безпосередньої демократії — виборів, референдумів, відкликання депутатів до стихійних масових виступів, що ведуть до припинення повноважень парламентів та президентів (наприклад, Грузія, Киргизія, деякі країни Африки в 2000 р.). Зрозуміло, що вибори та референдуми щоденно проводити неможливо, тому в повсякденному житті влада народу (від імені народу) реалізується насамперед як державна влада, через органи держави, органи місцевого самоврядування, прямо (шляхом виборів) або опосередковано (через інші органи, які створюються народом) [102, с. 309]. З вищесказаного видно, резюмує В. Чиркін, у сучасних умовах конституції тією чи іншою мірою закріплюють, по-перше, політичну владу народу; по-друге, різні види публічної влади: суверенну державну владу, несуверенну державну владу суб'єктів федерації, автономну недержавну владу в територіальних автономіях (у двох різновидах — законодавчої та адміністративної, в сукупності в світі більше 200), а також муніципальну публічну владу з питань місцевого значення (міське самоврядування).

Соціальна природа всіх різновидів влади народу на всіх рівнях територіальної організації однакова. Вона визначається характером тієї соціальної спільноти, якій належить політична влада. В одній державі не може бути соціально різних політичної, публічної, державної влади, однак форми організації таких «влад», предмети відання, повноваження, компетенція їх органів, здійснення публічної влади можуть бути і є різними [102, с. 310, 311].

Народний суверенітет як принцип конституціоналізму — це володіння народом соціально-економічними та політичними засобами, які забезпечують реальну участь всіх соціальних груп і прошарків в управлінні справами суспільства. Як наголошує А. І. Порфір'єв, можна привести ряд історичних прикладів, які свідчать про масове порушення політичних прав і свобод особи, вчинених під приводом служіння суспільному інтересу. Однак при дотриманні принципу народного суверенітету закони є продуктом загальної волі або групи осіб, влада яких санкціонована згодою народу, втіленою в прийнятій конституції [156, с. 61].

Тому особливу роль у вираженні волі народу відіграє конституція, яка втілює в конкретні форми принцип народного суверенітету та забезпечує належне представництво народу в державних органах конституційного рівня, насамперед — у парламенті [249, с. 201].

Народний суверенітет як принцип конституціоналізму служить обґрунтуванням державної влади в сучасних демократичних умовах. На противагу теорії необмеженого суверенітету народу, неконтрольованості влади народу конституції сучасних демократичних держав будуються на обмеженні народо-владдя вимогою про дотримання прав та законних інтересів особи.

4.2. Ідея народного суверенітету в сучасних конституціях

Принцип народного суверенітету знайшов відображення в багатьох сучасних конституціях. Так, Конституція Азербайджанської Республіки в розділі першому «Загальні положення» в главі I «Влада народу» визначає поняття «джерело влади», «суверенітет народу», «право представництва народу», «питання, що виносяться на референдум», «єдність народу». Зокрема, ст. 1

встановлює: «в Азербайджанській Республіці єдиним джерелом державної влади є народ Азербайджану. Народ Азербайджану складається з громадян Азербайджанської Республіки, які проживають на території Азербайджанської Республіки та за її межами, які розглядаються як підвладні Азербайджанській державі та її законам, що не виключає норми, встановлені міжнародним правом».

Стаття 2 Конституції Азербайджану визначає суверенітет народу, зокрема: «I. Вільно і незалежно визначати свою долю і засновувати свою форму правління є суверенним правом народу Азербайджану. II. Народ Азербайджану здійснює своє суверенне право безпосередньо шляхом всенародного голосування — референдуму і за допомогою своїх представників, обраних на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом вільного, таємного і особистого голосування».

Стаття 3 Конституції Азербайджану визначає коло питань, які вирішуються шляхом всенародного голосування — референдуму. Законодавець закріпив імператив, що «народ Азербайджану шляхом референдуму може вирішити будь-яке питання, що зачіпає його права та інтереси». Нижче норма цієї статті визначає коло питань, що можуть бути вирішені винятково шляхом референдуму, а саме: прийняття Конституції Азербайджанської Республіки та внесення до неї змін; зміна державних кордонів Азербайджанської Республіки. Частина III ст. зазначеної Конституції визначає питання, які не можуть бути предметом референдуму: податки і державний бюджет; амністія і помилування; обрання, призначення або затвердження посадових осіб, обрання, призначення або затвердження яких віднесено відповідно до повноважень органів законодавчої і (або) виконавчої влади.

Стаття 4 Конституції Азербайджану закріплює право представництва народу, яке належить тільки обраним народом повноважним представникам, які володіють правом представляти

народ, говорити від імені народу і виступати зі зверненнями від імені народу.

Стаття 5 закріплює єдність народу, який є основою держави, а норма статті 6 Конституції Азербайджанської Республіки містить імператив про неприпустимість присвоєння влади жодною частиною народу, соціальною групою або організацією та визначає це діяння найтяжчим злочином [9].

Стаття 1 Конституції Австрії визначає, що Австрія є демократичною республікою. Її закон походить від народу [8].

Конституція Республіки Албанія [14] від 21 жовтня 1998 р. в статті 2 визначає, що носієм суверенітету в Республіці Албанія є народ. Народ здійснює суверенітет через своїх представників або безпосередньо. З метою збереження миру і національних інтересів Республіка Албанія може взяти участь в системі колективної безпеки, на основі закону, схваленого більшістю всіх членів Кувенди (парламенту). Стаття 70 Конституції Албанії містить норму, що депутати представляють народ і не пов'язані жодним примусовим мандатом. Відповідно до Преамбули Конституції Князівства Андорра від 14 березня 1993 р. «Народ Андорри сповнений свободи і незалежності у здійсненні власного суверенітету...».

Частина 3 ст. 1 титулу 1 Конституції Князівства Андорра від 14 березня 1993 р. «Про суверенітет Андорри» визначає, що суверенітет корениться в андоррському народі, який здійснює його за допомогою голосування та інститутів, створених Конституцією [10].

Конституція Республіки Вірменія від 27 листопада 2005 р. у статті 2 визначає, що «влада в Республіці Вірменія належить народу. Свою владу народ здійснює за допомогою вільних виборів, референдумів, а також через передбачені Конституцією державні органи, органи місцевого самоврядування та посадових осіб. Узурпація влади будь-якою організацією або особистістю є злочином» [15].

Конституція Угорської Республіки [16] від 18 серпня 1949 р. визначає природу держави, належність влади народу, способи формування народної волі та обов'язки держави по захисту свободи та влади народу, зокрема: «§ 2. 1) Угорська Республіка — незалежна, демократична, правова держава; 2) в Угорській Республіці вся влада належить народу, який здійснює свій суверенітет через обраних представників, а також безпосередньо; 3) діяльність жодної громадської організації, жодного державного органу або громадянина не може бути спрямована на насильницьке захоплення або здійснення влади, відповідно, на виключне володіння владою. Проти подібного роду прагнень кожен має право і разом з тим зобов'язаний виступити законним шляхом. § 3. 1) в Угорській Республіці, за умови дотримання Конституції і конституційних правових норм, політичні партії можуть вільно утворюватися і вільно діяти; 2) партії беруть участь у формуванні та виявленні народної волі; 3) партії не можуть безпосередньо здійснювати державну владу. Відповідно до цього жодна партія не може здійснювати управління жодним державним органом. В інтересах поділу партій та державної влади закон має визначити ті державні пости і посади, які не може займати член партії або службовець. § 5. Угорська Республіка захищає свободу і владу народу, незалежність країни та її територіальну цілісність, а також її межі, закріплені в міжнародних договорах. § 6. 1) Угорська Республіка відкидає війну як засіб вирішення суперечок між націями і утримується від застосування насильства, спрямованого проти незалежності або територіальної цілісності інших держав, відповідно, від загрози застосування насильства; 2) Угорська Республіка прагне до співпраці з усіма народами і країнами світу; 3) Угорська Республіка несе відповідальність за долю угорців, які проживають поза її межами, і сприяє культивуванню їх зв'язків з Угорщиною».

Основний Закон Федеративної Республіки Німеччина від 23 травня 1949 р. [17] містить ряд норм, присвячених народному

суверенітету, зокрема: п. 2 статті 20: вся державна влада виходить від народу. Вона здійснюється народом шляхом виборів та голосувань і через посередництво спеціальних органів законодавства, виконавчої влади та правосуддя; пункт 3 ст. 20 визначає зв'язаність законодавства конституційним ладом, виконавчої влади і правосуддя — законом і правом; пункт 4 ст. 20 закріплює право народу на опір: «Якщо інші засоби не можуть бути використані, всі німці мають право на опір будь-кому, хто робить спробу усунути цей лад».

Стаття 21 Основного Закону ФРН визначає роль партій у формуванні політичної волі народу: «1) Партії сприяють формуванню політичної волі народу. Вони можуть вільно утворюватися. Їх внутрішня організація повинна відповідати демократичним принципам. Вони повинні представляти публічний звіт про джерела та використання своїх коштів, а також про своє майно; 2) Партії, які за своїми цілями або поведінкою своїх прихильників прагнуть завдати шкоди основам вільного демократичного ладу або усунути його, або поставити під загрозу існування Федеративної Республіки Німеччина, неконституційні. Питання про неконституційність вирішує Федеральний конституційний суд».

Пункт 2 статті 1 Конституції Греції від 11 червня 1975 р. містить норму, що «фундаментом державного ладу є народний суверенітет», а п. 3 цієї ж статті говорить, що «вся влада виходить від народу, існує для народу і нації і здійснюється шляхом, визначеним Конституцією» [11].

Конституція Ірландії від 29 грудня 1937 р. [12] в статті 1 визначає: «Ірландський народ цим стверджує невід'ємне, невідчужуване і суверенне право обирати власну форму правління, визначати свої відносини з іншими народами та розвивати своє політичне, економічне та культурне життя відповідно з його

власними схильностями та традиціями». Стаття 2: «Приналежна народу територія складається з усього острова Ірландія, прилеглих до нього островів і територіального моря».

Частина 2 ст. 1 Конституції Італії від 27 грудня 1978 р. встановлює, що «суверенітет належить народу, який здійснює його у формах і в межах, встановлених Конституцією» [11].

Аналогічні положення існують в інших демократичних конституціях.

Принцип народного суверенітету не зводиться до теоретичної конструкції, яка розкриває природу влади та носить винятково історичний характер. Закріплення даного принципу в конституціях більшості країн знаходить конкретні прояви в правозастосовній практиці, в тому числі в реалізації суверенних прав держави. Одним з таких прикладів є відхилення на референдумах народами Франції і Голландії проекту Договору, який встановлював Конституцію для Європи [156, с. 62].

Повністю підтримуємо точку зору А. І. Порфір'єва, що не слід розглядати народний суверенітет як правову конструкцію, яка визначає наявність особливої, в порівнянні з державою, сили, яка здатна самостійно виступати в якості носія влади у внутрішньодержавних та міждержавних відносинах [156, с. 63].

Народ — першоджерело влади. Відповідно його воля, виражена в певних формах, є справжнім і єдиним базисом держави. Саме від волі народу походить мандат на устрій держави та будь-які зміни її форми, вступу держави у відповідні міждержавні об'єднання. В силу природного права, закладеного в поняття народного суверенітету, народ володіє правом чинити опір будь-якій спробі насильницького повалення конституційного ладу. Щоб поставити перешкоду спробам узурпації влади та ущемлення волі народу, Конституція України закріплює, що право визначати та змінювати конституційний лад в Україні належить

винятково народу і не може бути узурповано державою, її органами або посадовими особами, що ніхто не може узурпувати державну владу (ст. 5). У цій конституційній нормі, як зауважував Ю. М. Тодика, закладена гарантія проти повернення до тоталітаризму, установлення одноособової диктатури [193, с. 93].

Варто відзначити, що у зв'язку з проблемами влади та суверенітету характерною тенденцією є вирішення в конституціях питання про опір антинародній владі. В літературі зазначається, що права на повстання проти тиранії, на громадянську непокору, застосування сили проти насильства розглядаються як складові елементи народного суверенітету. Перший проект Конституції України встановлював, що громадяни України мають право на опір будь-кому, хто спробує протиправно ліквідувати демократичний конституційний лад України, встановлений Конституцією, якщо інші заходи не можуть бути використані (ст. 9). У ст. 12 проекту Конституції в редакції від 26 жовтня 1993 року закріплювалося право громадян на опір будь-кому, хто намагається насильно ліквідувати українську державність, конституційний лад, встановлений Конституцією, порушити територіальну цілісність або вчиняти дії, спрямовані на захоплення державної влади [193, с. 93].

Конституція України 1996 року не сприйняла цю модель. На думку Ю. М. Тодика, право на опір — це «палиця з двома кінцями», а тому досить рідко закріплюється в конституціях. Але така практика існує [193, с. 93]. Це право визнається елементом природного права. Норми про право на опір народу містяться в конституціях Угорщини, Німеччини, Португалії, США, Словаччини, Франції, але з певними обмеженнями. Тим не менш, проблема опору народу правлячій владі, яка діє всупереч волі народу, залишається в тіні. Це пояснюється насамперед тим, що потрібна дуже ретельна розробка цього права, щоб згодом виключити зловживання цим унікальним колективним

правом. Нерідко конституції встановлюють обов'язки держави, невиконання яких веде до припинення повноважень, делегованих народом.

Закріплення в конституціях сучасних демократичних держав принципу конституціоналізму, згідно з яким вся влада належить народу, не означає повної необмеженості влади народу. Конституціоналізм базується на обмеженому народовладді правами і свободами особи. Це свідчить про обмеженість суверенітету народу суверенітетом особи. Таким чином, закріплення в Конституції України принципу суверенітету народу говорить про побудову системи органів державної влади та права на основі природних та невідчужуваних прав людини. Народ делегує частину свободи на користь державної влади та надає державі повноваження вимагати від кожного виконання дій та рішень органів державної влади в межах, встановлених народом. Інша частина свободи народу складається не тільки з прав і свобод, закріплених у II розділі Конституції, а й з інших невідчужуваних прав.

Конституційно-правовий принцип народного суверенітету — це не тільки констатація, а насамперед — вимога нормативного характеру. Відомо, нормативно-правове регулювання — це державна діяльність, спрямована на впорядкування суспільних відносин за допомогою права. Змістом нормативно-правового регулювання є закріплення: предмета (сфери) врегулювання суспільних відносин та їх суб'єктів; методу правового регулювання (поєднання заборон, зобов'язань і дозволів); прав і обов'язків суб'єктів; юридичних наслідків за невиконання нормативно-правових приписів. Саме на основі такої конструкції до предметного змісту принципу народного суверенітету є підстави віднести сукупність основних ідей та засад, які визначають сферу політичних відносин, що підлягають нормативно-правовому регулюванню; коло суб'єктів політичних відносин; метод, який

використовується для узгодження поведінки суб'єктів політичних відносин; права і обов'язки суб'єктів політичних відносин; юридичні наслідки за неналежне використання прав та невиконання обов'язків суб'єктами політичних відносин.

Ці елементи в сукупності складають юридичний механізм перетворення за допомогою цього принципу об'єктивних вимог демократичних політичних відносин у нормативно-правову сферу. У зв'язку з цим важливо проводити аксіологічну характеристику принципу народного суверенітету як принципу правового регулювання. З цих позицій до основних характеристик можна віднести, по-перше, обмеження нормативно-правового регулювання сферами політичних відносин, за якими необхідний контроль для розвитку демократичних інститутів; по-друге, використання переважно диспозитивного методу для правового регулювання поведінки суб'єктів політичних відносин; по-третє, наділити суб'єктів політичних відносин таким комплексом прав та обов'язків, який дозволить їм стати реальними учасниками політичних процесів, ефективно впливати на їх розвиток та попереджувати зловживання правами, утиск прав та законних інтересів інших суб'єктів; по-четверте, встановити юридичні наслідки, спрямовані на захист демократичного устрою політичних відносин.

Ці аксіологічні характеристики принципу народного суверенітету є своєрідними критеріями оцінки чинного законодавства з точки зору його відповідності даному принципу правового регулювання.

Будучи політичною ідеєю верховенства влади народу, яка визначає сутність та зміст нормативно-правового регулювання політичних відносин, принцип народного суверенітету може виступати як їх безпосередній регулятор. В. К. Бабаєв зазначає, що «принципи права поряд з юридичними нормами, тобто конкретними правилами поведінки, здатні регулювати сус-

пільні відносини» [142, с. 133]. Такої точки зору дотримуються більшість представників теоретико-правової науки. Більш того, на думку С. Єгорова, в країнах англосаксонської правової сім'ї основи конституційності складають саме фундаментальні принципи і аксіоми права, а не нормативно-правові акти [71, с. 35–37].

На нашу думку, конституційний принцип народного суверенітету є провідним принципом юридичної політики. Під «принципами юридичної політики» розуміють основні засади, якими керуються суб'єкти політичної системи при розробці та здійсненні заходів у сфері правового регулювання та використання правових форм з метою забезпечення економічних, політичних, культурних та інших перетворень [157, с. 142, 143].

Розділ V
НАРОДНИЙ СУВЕРЕНІТЕТ
У КОНСТИТУЦІЙНИХ ДОКТРИНАХ
ДЕРЖАВНОГО І СУСПІЛЬНОГО ЛАДУ
(БУДІВНИЦТВА)

5.1. Народний суверенітет
у конституційних доктринах державного ладу

У сучасних умовах існують різноманітні підходи до визначення поняття доктрини, її призначення, сутнісних характеристик і місця, яке вона займає в правовій системі держави.

Підвищений інтерес до доктринальної форми викладу різних концепцій, зокрема народного суверенітету, не випадковий. Зазвичай доктрина визначається як теорія, до якої вдаються юристи, політичні діячі, інтерпретуючи правові норми [191].

Так, наприклад, відомий російський конституціоналіст проф. Т. М. Пряхіна вважає, що в узагальненому вигляді доктрину можна охарактеризувати як наукову теорію, що отримала офіційне визнання за допомогою втілення її положень у програмних документах політичного характеру, нормативно-правових актах, договірних і звичайних нормах, рішеннях органів державної влади та місцевого самоврядування [101, с. 9].

У класичному розумінні доктрина є авторитетною думкою вчених. Однак авторитетна думка може мати різні форми вираження: принципи, теорії, концепції, за допомогою яких, як правило, дається визначення доктрини. Разом з тим, між даними поняттями існують певні відмінності, які зумовлюють дистанціювання доктрини від перерахованих вище явищ [101, с. 9].

Доктрина має практичну спрямованість в тому сенсі, що вона не тільки пропонує теоретичне обґрунтування проблем, які

виникають, а й має реальну можливість безпосередньо впливати на державно-правове будівництво. Доктрина — комплексне, багатогранне поняття [101, с. 11]. Конституція є документом, в якому об'єктивується правова доктрина держави, відображаються різні доктрини, зокрема: народного суверенітету, розподілу влад тощо.

За твердженням О. В. Прієшкіної, в елементно-структурному та етимологічному сенсі поняття «конституційний лад» вживається або може вживатися принаймні в трьох важливих аспектах. Один із них є формальним, його зміст полягає в тому, що конституційний лад не є тотожним поняттю державного ладу, а тому він завжди включає в себе правові норми, які регулюють як державний, так і суспільний лад. Інші два стосуються змісту поняття конституційного ладу. Тут ми визначимо таке: по-перше, конституційний лад є сукупністю тих реальних суспільно-державних відносин, які формуються, існують та розвиваються на засадах Конституції та конституційних законів. По-друге, не всі відносини, які складаються між державою і суспільством, навіть якщо вони набувають свого конституційного оформлення, утворюють конституційний лад, тобто системний комплекс державно-суспільних відносин інституціоналізується конституційним ладом лише за умови, коли державна влада безперечно визнає: а) свою обмеженість правом; б) суверенне право народу на здійснення державної влади [159, с. 15].

Досить поширеною є думка, що конституційний лад опосередковує собою насамперед і головним чином суспільний і державний лад [146, с. 8–12, 30–37]. Але співвідношення між ними визначається по-різному. Деякі автори ототожнюють конституційний і державний лад, вважаючи, що конституційний лад — це певна форма або відповідний спосіб організації держави, закріплений у її конституції, який забезпечує підпорядкованість держави праву і характеризує її як конституційну державу [104, с. 129].

Професор Ю. П. Єременко конституційний лад визначає як «систему пануючих економічних, політичних та ідеологічних відносин в їх конституційній формі вираження, які втілюють повновладдя (суверенітет) народу та визначають сутність і основні риси суспільства в цілому» [73, с. 18].

А. О. Безуглов і С. О. Солдатов стверджують, що конституційний лад — це устрій громадянського суспільства і держави, закріплений конституцією [36, с. 215].

На думку авторів колективної монографії «Проблеми реалізації Конституції України: теорія і практика», «за своїм змістом конституційний лад опосередковує собою насамперед передбачені і гарантовані Конституцією державний і суспільний лад, конституційний статус людини і громадянина, систему безпосереднього народовладдя, організацію державної влади і місцевого самоврядування, територіальний устрій, основні засади зовнішньополітичної та іншої міжнародної діяльності держави, основи національної безпеки та інші найважливіші види конституційно-правових відносин» [160, с. 8], а «державний лад являє собою організацію і діяльність держави. Оскільки держава сама є організацією, зокрема політичною організацією суспільства, то державний лад іноді визначається і може визначатись як будівництво держави (державне будівництво), або її устрій та діяльність» [160, с. 24]. У свою чергу, характер державного ладу визначає суспільний лад, оскільки за Конституцією України (ст. 5) державна влада походить від влади народу.

Конституції сучасних держав найповніше визначають саме державний лад, який є одним із найскладніших інститутів.

В останні роки в теорії права намітилися нові підходи до з'ясування сутності та принципів державного ладу. Варто відзначити думку Л. Р. Наливайко, яка дослідила поняття, систему та гарантії державного ладу України та виділила такі основні наукові підходи щодо співвідношення змісту категорії «державний

лад» з іншими суміжними категоріями: державний лад тотожний конституційному ладу; державний лад є частиною конституційного ладу; державний лад є елементом державності; державний лад і суспільний лад — взаємопов'язані категорії «державний лад» з іншими суміжними категоріями. Такими підходами визначені наступні: державний лад тотожний конституційному ладу; державний лад є частиною конституційного ладу; державний лад є елементом державності; державний лад і суспільний лад — взаємопов'язані категорії; державний лад ототожнюється із політичною системою суспільства; управлінський процес є складовою суспільного і державного ладу; державний лад детермінується політичною і правовою свідомістю; державний лад є органічною єдністю типу та форми держави; державний лад — явище, тотожне формі держави; державний режим як підсистема державного ладу; державний устрій як елемент державного ладу тощо [139, с. 11, 12].

Поняття «державний лад» і «суспільний лад» є певною мірою близькими, але не тотожними. Якщо брати за основу виникнення понять «конституційний», «державний» та «суспільний лад», то саме поняття «конституційний лад» є відносно умовним. Конституційним ладом є інституційна система суспільних відносин з організації і функціонування громадянського суспільства та правової держави. Конституційний лад характеризує організацію суспільства та держави у багатоманітності існуючих у ньому суспільних відносин; є системою конституційно-правових відносин, зумовлених рівнем розвитку суспільства, держави і права [139, с. 21].

На думку Л. Р. Наливайко, державний лад України — це нормативно впорядкована (унормована) система суспільних відносин з організації і діяльності держави та її основних інституцій, детермінованих синтезом історичних умов, закономірностей, традицій, новацій і тенденцій сучасного демократично-

го розвитку [139, с. 6]. Конституція створила правові передумови для новелізації державного ладу України в напрямку його демократизації, гуманізації, орієнтації на забезпечення прав і свобод людини та громадянина.

Принципи державного ладу є неодноманітним явищем, тому до його дослідження можна і необхідно підходити з різних сторін.

Принципами державного ладу, як справедливо визначає Л. Р. Наливайко, є фундаментальні, відправні ідеї, які виражають найважливіші закономірності розвитку державного ладу, мають політико-правовий, програмний, імперативний характер, юридичне верховенство щодо інших нормативних положень і відповідають об'єктивній необхідності розбудови демократичної держави. Принципи, відносно самостійні, спрямовані в майбутнє, є орієнтирами, перспективами розвитку держави. У принципах проявляється сутність державного ладу [139, с. 12, 13]. На думку вченої, ознаками принципів державного ладу є: 1) основоположне, фундаментальне, узагальнююче значення; 2) політико-правовий та програмний характер; 3) нормативність і загальнообов'язковість; 4) визначеність і категоричність; 5) юридичне верховенство щодо інших положень Конституції і всіх інших нормативних актів держави; 6) постійний характер дії; 7) загальновизнаність (на відміну від інших ідеологічних настанов); 8) цілісність; 9) стислий і сконцентрований характер викладення; 10) стійкість і відповідно особливий порядок зміни; 11) інтегративний характер [139, с. 23].

Систему основних принципів державного ладу України, на думку Л. Р. Наливайко, складають: принцип суверенності і незалежності держави; принцип демократизму держави; принцип соціальної держави; принцип правової держави; принцип унітарності Української держави; принцип республіканської форми правління. Принципи державного ладу забезпечують

організацію і діяльність держави, її органів, а також є основою вдосконалення і оцінки рівня й ефективності реалізації завдань та функцій держави, оскільки саме на основі принципів оцінюють рівень й ефективність реалізації завдань та функцій держави [139, с. 14]. В. Ф. Погорілко виділяв аналогічні конституційні принципи державного ладу, реальність яких є показником дії чинної Конституції України. На думку В. Ф. Погорілко, принцип суверенності і незалежності держави, закріплений у ст. 1 Конституції України, є пріоритетним принципом державного ладу України. Подвійна назва цього принципу зумовлена неоднаковим змістом, який вкладається в поняття «суверенітет» і «незалежність» в теорії та нормативно-правових актах, у тому числі міжнародно-правових актах, історичними обставинами проголошення суверенітету і незалежності України та іншими об'єктивними і суб'єктивними чинниками [160, с. 27]. Цей принцип, на думку українського конституціоналіста, означає внутрішній і зовнішній суверенітет, незалежність нашої держави в політичній, економічній, соціальній та культурній сферах. За суттю суверенітет, незалежність означає верховенство, повноту і самостійність державної влади всередині країни та рівноправність і незалежність держави у відносинах з іншими державами [160, с. 27].

На думку О. В. Прієшкіної, верховенство державної влади — це такий стан влади, при якому над нею не стоїть і не може стояти ніяка інша сила. Саме її верховенство робить її єдиною політичною владою і виключає можливість функціонування, поряд із суверенною державною владою, будь-якої іншої політичної влади. Наприклад, верховенство Конституції України, інших законів та нормативно-правових актів означає верховенство державної влади України. Верховенство державної влади виявляється в тому, що вона сама визначає лад правових відносин у державі, встановлює загальний правопорядок, право-

здатність, права та обов'язки державних органів, громадських об'єднань, посадових осіб та громадян [159, с. 132].

В. Карташкін стверджує, що верховенство держави на своїй території виражається в концентрації засобів владного примусу, який здійснюється уповноваженими на те органами. Але це не означає повновладдя держави на своїй території. Її повноваження обмежені законом, діяльністю законодавчої, виконавчої та судової влад. Окрім цього, свобода держави не тільки на зовнішньополітичній арені, а й у внутрішніх справах обмежується принципами і нормами міжнародного права, зовнішньополітичними зобов'язаннями. Суверенітет належить державі в цілому, він єдиний та неподільний. Національні або етнічні меншини, які входять до складу багатонаціональної держави, не можуть претендувати на його частину. Лише реалізувавши своє право на самовизначення та утворивши незалежну державу, народ або нація стають виразником суверенітету утвореної держави [88, с. 156].

В. Ф. Погорілко внутрішній суверенітет визначає як незалежність держави від інших суб'єктів політичної системи, верховенство, повноту та самостійність державної влади щодо статусу і політики цих суб'єктів. Держава залежить лише від одного суб'єкта політичної системи — від українського народу. Це говорить про те, що державний суверенітет — похідний від народного суверенітету. Саме останній є єдиним та невідчужуваним, тому здійснення державної влади є формою реалізації народного суверенітету. Державний суверенітет України визначається специфікою державного ладу, її унітарним характером. Суверенна влада держави не є абсолютною і обмежена правом (ч. 2 ст. 6, ч. 2. ст. 19 Конституції України).

Принцип демократизму є окремим принципом державного ладу і означає насамперед взаємовідносини держави і суспільства, держави і особи. Він зумовлений історією розвитку

української державності і проявляється в сучасних принципах формування органів державної влади, їх системі, структурі, складі та основних засадах формування. У вітчизняній науковій літературі, на відміну від західних джерел, основну увагу при визначенні поняття «демократія» приділяють не правам та свободам людини та участі громадян в управлінні справами суспільства і держави, а особливому характеру форми держави. Також варто звернути увагу на проблему ототожнення таких різних за змістом понять, як «народовладдя» та «демократія». Незважаючи на подібність, існує різниця між ними, а саме: народовладдя вказує на належність влади тільки народу, на її джерело, носія, а демократія — на спосіб організації даної влади, тобто на засоби реалізації повноважень. Виходячи з норми ст. 5 Конституції України Україна характеризується як держава, в якій владу народу здійснюють громадяни або безпосередньо, або через представницькі установи. Діяльність державних органів насамперед повинна бути підпорядкована завданню забезпечення прав і свобод людини і громадянина та розвитку інститутів громадянського суспільства.

5.2. Народний суверенітет у конституційних доктринах суспільного ладу (будівництва)

Організація та діяльність суспільства, передбачені і гарантовані нормами Конституції та конституційного законодавства, охоплюються поняттям «суспільний лад». Конституції регулюють лише певні суспільні відносини, містять принципові положення, які стосуються суспільства. Як правило, норми, які стосуються суспільного ладу, згруповані в одному розділі (главі, частині) конституції. Наприклад, глави «Політичні, соціальні та економічні засади держави» в Конституції Куби 1976 р., «Загальні положення» в Конституції Китаю 1982 р., «Загальні засади»

в Конституції України 1996 р. Досить часто в конституціях норми про суспільний лад розташовані в різних розділах, зокрема: в Конституції Італії 1947 р. (глави «Етико-соціальні відносини», «Економічні відносини», «Політичні відносини»), в Конституції В'єтнаму 1992 р. («Соціалістична Республіка В'єтнам — політичні відносини», «Економічна система», «Культура, освіта, наука, техніка»), в Конституції Швейцарії 1999 р. («Економіка», «Освіта, наука і культура»).

На думку відомих російських конституціоналістів Т. Хабрієвої та В. Чиркіна, поява в конституціях цілих глав про різноманітні сторони суспільного ладу приводить до трьох наслідків. По-перше, відбувається «соціалізація» (з лат. *socialis* — суспільний) сучасних конституцій. По-друге, на рівень конституційного регулювання переносяться найважливіші елементи того, що раніше фіксувалося в звичайному законі (наприклад, основи режиму різних форм власності Конституції Болгарії 1991 р., порядок пенсійного забезпечення в Конституції Бразилії 1988 р.), при цьому деякі з таких статей включаються в глави, присвячені засадам суспільного ладу. В тексти конституцій вносяться норми, які раніше були за предметом їх регулювання (екологія і природокористування, права політичної опозиції, питання містобудівництва, проблеми ідеології тощо). В результаті значні групи в сфері економіки, соціальної та духовної сфери суспільства переходять у сферу «публічного» права, належать або близькі до принципів суспільства. По-третє, включення в конституційне регулювання різних відносин, які характеризують суспільний лад, веде до зростання в конституціях обсягу правил загального характеру, часто декларативних. Це призводить до того, що в нормативному регулюванні суспільного ладу з'являється більше «слабких точок». Мова йде про те, що норми-принципи, норми-декларації є лише орієнтиром для діяльності уряду, інших органів державної влади і не підлягають

судовому захисту в якості суб'єктивного права тієї або іншої фізичної чи юридичної особи. Включення таких норм підсилює ідеологічний та виховний характер, але послаблює юридичні властивості конституції. Такі норми залишаються побажаннями, іноді нездійсненними в такому суспільному ладі, іноді — лозунгами, які не мають відповідних юридичних механізмів для їх реалізації [208, с. 185, 186]. Тому завдання конституційної теорії та практики в сучасних умовах полягає в тому, щоб поєднати загальні положення про суспільний лад з юридичною нормативністю, конституційні формулювання вимагають ґрунтовної обробки норм та їх співвідношення з іншими конституційними положеннями. Зі зміною типу суспільства існує потреба в розширенні конституційно-правового регулювання засад життя суспільства.

Проф. В. Ф. Погорілко визначав суспільний лад за суттю, змістом та формою. За суттю суспільний лад є передбачений Конституцією й іншими законами певний тип суспільних відносин — організаційних і функціональних, зумовлений внутрішніми та зовнішніми факторами [160, с. 50]. За змістом суспільний лад є системою політичних, економічних, соціальних та інших напрямів суспільних відносин. За формою суспільний лад є системою організаційних і функціональних форм у всіх сферах життя та діяльності суспільства, системою його організацій і форм діяльності. Конституційна доктрина визначає такі принципи суспільного ладу: принцип суверенності народу (народного суверенітету), принцип демократизму суспільного ладу; принцип конституційності, законності суспільного ладу; принцип політичного, економічного та ідеологічного плюралізму; принцип етнічної багатоманітності та політичної єдності українського народу; принцип соціальної справедливості тощо [160, с. 54].

Принцип суверенності народу, нації означає суверенність їх волі, влади та інтересів. Принцип демократизму суспільства

полягає у належності влади народу і його участі у здійсненні влади. Це взаємовідносини суспільства і держави. Конституції визначають форми безпосереднього народовладдя, систему політичних прав і свобод громадян. Принцип плюралізму означає гарантування Конституцією існування різноманітних його форм. Принципи конституційності та законності покликані сприяти функціонуванню і розвитку суспільства з урахуванням потреб українського народу, його ментальності. Він означає, що Конституція України та закони України визначають основні засади організації та діяльності суспільства та форми його діяльності. Принцип етнічної багатоманітності і політичної єдності українського народу полягає у конституційному визнанні наявності в Україні ряду етносів, поряд з українською нацією як етносом, у визначенні їх статусу та ставлення до них суспільства і держави.

Принцип соціальної справедливості полягає в конституційному вираженні і захисті інтересів всього суспільства, кожної людини та соціальної спільноти шляхом конституційного гарантування прав та свобод людини і громадянина [160, с. 56, 57].

Народний суверенітет як конституційний принцип суспільного ладу означає, що влада в суспільстві належить народу та здійснюється ним безпосередньо, а також через органи публічної влади, які створюються державою та територіальними громадами. Політична влада народу єдина, вона виражає його інтереси і волю та здійснюється як державна влада від імені всього суспільства та як місцева політична влада від імені територіальної громади відповідно до предметів відання та повноважень. Це теоретичне положення повинно бути зафіксоване в нормі конституції, відповідно до якої державна влада як влада народу виражає загальні інтереси різних груп більшості народу та враховує інтереси меншості, узгоджує їх для розвитку суспільства.

Щодо державного ладу, то кожний народ створює такі державні інститути, які відповідають його уявленням про найбільш сприятливі варіанти державного устрою та відповідають традиціям населення. В системі державних органів, їх взаємовідносин, у відносинах з населенням діють принципи демократії. Конституційній доктрині відомі прийняття конституції шляхом референдуму, скасування законів референдумом (Італія), вплив громадян на форму правління (на референдумі в Бразилії 1993 р.), на систему органів держави (відхилення на референдумах проектів конституцій, зміна структури парламенту).

Підсумовуючи вищевикладене, слід зазначити, що принцип народного суверенітету є визначальним у доктрині принципів державного та суспільного ладу. Тому в процесі конституційної модернізації майбутня конституція може містити положення про те, що народний суверенітет як засада державного ладу полягає в тому, що держава як організація влади народу зобов'язана виражати загальні інтереси суспільства, регулювати використання суспільних ресурсів, орієнтує розвиток суспільства в інтересах народу, зберігає саморегулювання суспільства та несе відповідальність перед народом, об'єднаннями громадян, людиною у формах, визначених конституцією та законами.

Методологічний підхід до історичного розвитку доктрини народного суверенітету визначив необхідність формулювання таких висновків.

1. По-перше, в античний період уявлення про державний суверенітет були відсутні, оскільки греки досліджували не юридичні, а морально-політичні аспекти держави. Однак у Стародавній Греції була створена, а пізніше в римській політико-правовій практиці доведена до певного ступеня завершеності система політико-правових принципів і категорій, які складають основу сучасного світогляду.

По-друге, антична інтерпретація особи і громадянського суспільства, розуміння особливостей їх взаємодії з державою і окремими її інститутами є унікальною та стала орієнтиром для західноєвропейської політичної і правової культури.

В античних містах-державах існували відносини, пов'язані з реалізацією народного суверенітету, однак це поняття не формувалося в ту історичну епоху.

По-третє, особливість поняття «народний суверенітет», на відміну від інших понять та категорій, полягає в тому, що суверенітет за своїм історичним походженням є, перш за все, політичною ідеєю, котра лише згодом перетворилася на правову. Отже, його «першопричиною» можна вважати духовно-моральні постулати періоду античності, які знайшли своє відображення (і пряме конституційне закріплення) в конституційних актах періоду буржуазних революцій.

Поглядам на феномен «суверенітет» передували концепції полісної автономії, автаркії, територіального верховенства і державної власності на територію. Тобто цілісне політико-правове вчення античності стало ідейно-теоретичною переду-

мовою формування концепції абсолютного суверенітету XVI ст. в межах концепції державного інтересу.

Наведений історичний досвід свідчить, що суверенітет народу в державі, побудованій на принципі верховенства прав і свобод людини, повинен бути обмежений правами індивіда. У протилежному випадку суверенітет народу буде мати такий же деспотичний характер, як і суверенітет держави в період абсолютизму. Оскільки інтереси різноманітних прошарків суспільства носять неоднаковий характер, суверенітет народу не може розглядатись як принцип, спрямований на ігнорування думки меншості [156, с. 56]. Сутність принципу національного суверенітету полягає в тому, що джерелом і носієм влади є нація як єдине та неподільне ціле, організоване в державі. Цей принцип виключає належність суверенітету якій-небудь частині нації або окремим громадянам, тобто виключає як монархію, так і демократію, засновану на принципі народного суверенітету. Суверенна влада реалізується державними органами, які за конституцією є представниками нації.

2. У становленні доктрини народного суверенітету можна виділити, по-перше, природничо-правові теорії суверенітету, в рамках яких знайшли відображення обґрунтування з позицій природничого права у вченнях Ж. Бодена, Т. Гоббса, Ж. Ж. Руссо та ін. При досить різноманітних підходах мислителі виходили з двох позицій: з факту існування суспільства; існування влади, яка забезпечує досягнення єдиних завдань суспільства. У зв'язку з вирішенням питання, кому належить суверенітет, теорія природничого права розділилася на два напрямки — школу, яка відстоювала «народний суверенітет», і школу, яка виступала за «суверенітет правителя» з опосередкованим напрямком «подвійного суверенітету». В контексті вказаних політичних теорій суверенітету «народ» і «правитель» розглядалися як суперники. Вважалося, що кожна з цих сил, яка колись відстояла своє по-

літичне право, претендувала на статус незалежної особи і тим самим могла визнаватися носієм суверенітету. При цьому одні теорії (І. Алтузій та ін.) це право повністю віддавали народу, інші (Ж. Боден, Гоббс) — правителю.

По-друге, за тих часів найбільш поширеною була теорія абсолютного суверенітету Ж. Бодена. Природа верховенства, яка міститься в ідеї суверенітету, була розвинена Ж. Боденом на підставі глибокого аналізу досвіду державної діяльності та підкріплена прикладами. Зважаючи на цю обставину, слід відзначити: Ж. Боден підкреслював, що суверенітет притаманний тому, хто творить закони, а тому народ має бути активно залучений до процесу законотворення.

По-третє, доктрина народного суверенітету в змістовному розумінні отримала розвиток у дослідженнях Гегеля, Л. Дюгі, Г. Єллінека, Г. Кельзена.

3. Сучасна політико-правова думка виходить з того, що держава може вважатися суверенною тільки тоді, коли вона реалізує волю народу і коли її система управління є демократичною. Цей фактор має принципове значення. Якщо держава не підтримується демократично організованим суспільством, то вона не може бути визнана суверенною в тому значенні, що не є носієм суверенітету народу, який виражається в праві самостійно визначати своє майбутнє, свою долю. Хоча суверенною може бути визнана тільки держава демократична, ця держава певним чином в загальних інтересах може і, більш того, зобов'язана регулювати суспільні відносини, включаючи відносини між громадянами, і в силу цього обмежувати свободу дії окремих юридичних і фізичних осіб, які заважають демократичному розвитку суспільства та порушують права громадян. [112, с. 12–15]. Сучасна наукова політико-правова думка віддає дедалі більшу перевагу народному суверенітету, який в конституційному праві уособлюється з владою народу.

Отже, в сучасних умовах доктрина народного суверенітету базується на таких фундаментальних засадах: а) суб'єктом публічної влади, як державної, так і недержавної, виступає народ як сукупність всього населення країни; б) об'єктом суверенної влади народу можуть бути всі ті суспільні відносини, які складають суспільний інтерес у масштабі всієї країни. Ця особливість свідчить про повноту суверенної влади народу; в) суверенітету влади народу властиве верховенство, коли народ виступає як єдине ціле і є єдиним носієм публічної влади та вираженням верховної влади у всіх її формах та конкретних проявах.

Резюмуючи розвиток ідеї народного суверенітету в політичних вченнях, можна констатувати, що його генезис є початковою доктринальною основою для створення теорії народного суверенітету в цілому і визначення його сутності зокрема. Методологічно важливе значення в теоретичних суперечках про суверенітет займає питання про носія суверенітету. Протягом XVI–XIX ст. державний суверенітет послідовно втілювався у формах абсолютного, народного, національного і федералістського (обмеженого) суверенітету. Всі історичні прояви суверенітету виходять, таким чином, саме з суверенітету самої держави, тобто з принципу державного суверенітету, здійснення суверенітету суб'єктами вищої державної влади.

4. Дослідження конституційно-правового принципу народного суверенітету, сформований на цій основі науковий потенціал і характеристика його юридичної природи дозволяють зробити наступні висновки, які мають концептуально-теоретичний аспект.

Юридична природа принципу народного суверенітету відображає його риси як одного з принципів права, а також структурно-функціональний зв'язок з іншими правовими явищами.

Конституційний принцип народного суверенітету — це закріплена нормами Конституції та законів України сукупність

основних засад та вихідних ідей, які відображають об'єктивні потреби демократичних засад політичних відносин, зокрема верховенство народу України у вирішенні питань державного і суспільного ладу, у визначенні основних напрямків внутрішньої і зовнішньої політики, наявність форм контролю за діяльністю державних органів, та визначають зміст їх нормативно-правового регулювання.

Принцип народного суверенітету проявляється у двох аспектах як ідейна основа нормативно-правового регулювання та ланка між системою політичних відносин та системою їх нормативно-правового регулювання.

Принцип народного суверенітету є складовою частиною існуючої системи нормативно-правового регулювання і тому має тісний структурно-функціональний зв'язок з нею. Саме з цього принципу випливають інші похідні принципи права.

5. Принцип народного суверенітету є визначальним у доктрині принципів державного та суспільного ладу України. У процесі конституційної модернізації майбутня конституція може містити положення про те, що народний суверенітет як засада державного ладу полягає в тому, що держава як організація влади народу зобов'язана виражати загальні інтереси суспільства, регулювати використання суспільних ресурсів, орієнтувати розвиток суспільства в інтересах народу, зберігати саморегулювання суспільства та нести відповідальність перед народом, об'єднаннями громадян і людиною у формах, визначених конституцією та законами.

І. Правові акти України

1. Конституція України від 28 червня 1996 р. [Текст] // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 30. — Ст. 141.

2. Закон України «Про основи національної безпеки» від 19.06.2003 № 964-IV. [Текст] // Відомості Верховної Ради України від 26.09.2003. — 2003. — № 39. — Ст. 351.

3. Стратегія національної безпеки України «Україна у світі, що змінюється», затвердженої Указом Президента України від 12 лютого 2007 року № 105 (в редакції Указу Президента України від 8 червня 2012 року № 389/2012). [Текст] // Офіційний вісник України від 23.02.2007. — № 11. — С. 7. — Ст. 389, код акта 38751/2007.

4. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 68 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення положень частини шостої статті 83 Конституції України, частини четвертої статті 59 Регламенту Верховної Ради України стосовно можливості окремих народних депутатів України брати безпосередню участь у формуванні коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України від 06.04.2010 № 11-рп/2010. [Текст] // Вісник Конституційного Суду України. — 2010. — № 3. — С. 44.

5. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частин п'ятої, шостої статті 75, частини четвертої статті 77 Регламенту Верховної Ради України, затвердженого Законом України «Про Регламент Верховної Ради України» (справа про обрання Голови Верховної Ради України) від 11.07.2012 № 15-рп/2012 [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-12/print1337084729111529>.

6. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 53 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень Податкового кодексу України від 12.06.2012 № 13-рп/2012. [Текст] // Офіцій-

ний вісник України від 27.06.2012. — 2012. — № 47. — С. 57. — Ст. 1855, код акта 62129/2012.

7. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням приватного підприємства «Науково-виробнича фірма «VD MAIS» щодо офіційного тлумачення положень статті 786 Цивільного кодексу України від 03.07.2012 № 14-рп/2012 [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v014p710-12>.

II. Правові акти зарубіжних країн

8. Austria — Constitution Austria — Constitution Adopted: 1929 / Status: 1 July 1983 [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.uznal.org/constitution.php?text=Austria&language=e>.

9. Конституція Азербайджанської Республіки от 12 ноября 1995 г. // Сборник Законов Азербайджанской Республики № 1 от 31 июля 1997 года // Режим доступу: <http://www.uznal.org/constitution.php?text=Azerbaijan&language=r>.

10. Конституція Княжества Андорра от 14 марта 1993 года // Режим доступу: <http://www.uznal.org/constitution.php?text=Andorra&language=r>.

11. Конституція Греції від 11 червня 1975 р. // Режим доступу: <http://www.uznal.org/constitution.php?text=Greece&language=r>.

12. Конституція Ірландії Конституція Ірландії від 29 грудня 1937 р. // Режим доступу: <http://www.uznal.org/constitution.php?text=Ireland&language=r>.

13. Конституція Італії від 27 грудня 1978 р. // Режим доступу: <http://www.uznal.org/constitution.php?text=Spain&language=r>.

14. Конституція Республіки Албанія від 21 жовтня 1998 р. // Режим доступу: <http://www.uznal.org/constitution.php?text=Albania&language=r>.

15. Конституція Республіки Вірменія від 27 листопада 2005 р. // Режим доступу: <http://www.uznal.org/constitution.php?text=Armenia&language=r>.

16. Конституція Угорської Республіки від 18 серпня 1949 р. // Режим доступу: <http://www.uznal.org/constitution.php?text=Hungary&language=r>.

17. Основной Закон Федеративной Республики Германия от 23 мая 1949 г. // Режим доступу: www.uznal.org/constitution.php?country=Germany&constitution=30&language=r.

III. Науково-бібліографічна та навчальна література

18. Авакьян С. Точка отсчета — народ. Понятия «суверенитет» и «демократия» соединит воедино только подлинное народовластие. [Текст] // Российская газета. — 2006. — 28 окт.

19. Авакьян С.А. Конституционное право России: Учебный курс. — 2-е изд., перераб. и доп. [Текст]: В 2 т. — Т. 1. — М.: Юристъ, 2006. — 719 с.

20. Авакьян С.А. Размышления конституционалиста: Избранные статьи. [Текст]. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 2010. — 560 с.

21. Авдеенкова М. П., Дмитриев Ю.А. Конституционное право Российской Федерации. Курс лекций. — Изд. 2-е, перераб и доп. [Текст]. — М.: ООО «Полиграф Опт», 2004. — 728 с.

22. Авдийский В. И. Механизм легитимации государственной власти (историко-теоретическое исследование): Автореф. дис. ... докт. юрид. наук. [Текст]. — СПб., 2002.

23. Агабеков Г.Б. Суверенитет в федеративном государстве: обзор. [Текст]. — М.: ИНИОН РАН, 1993.

24. Акстон Дж. История свободы в античности. [Текст] // Полис. — 1993. — № 3. — С. 108–119.

25. Алексеев Н. Н. Идея государства: Учеб. пособие для вузов / Н. Н. Алексеев. [Текст]. — 2-е изд. — СПб.: Лань, 2001. — 359 с. — (Классики истории и философии права). — (в пер.).

26. Алтузий И. Политика (1603 г.) / И. Алтузий. [Текст] // Антология мировой правовой мысли. Том 2. Европа V–XVII вв. / Рук. науч. проекта Г. Ю. Семигин. — М.: Мысль, 1999. — 829 с.

27. Аржанов М.А. Государство и право в их соотношении. [Текст]. — М.: Изд-во АН СССР, 1960. — 165 с.

28. Аристотель. Собрание сочинений в 4-х томах. — Т.4. [Текст]. — М.: Мысль, 1983. — 830 с.

29. Асмус В.Ф. Античная философия. [Текст]. — М.: Высшая школа, 1976. — 544 с.

30. Баев В. Г. Германский конституционализм (конец XVIII — первая треть XX вв.). Историко-правовое исследование: Монография. — 2-е изд., доп. [Текст]. — М.: Юридлитинформ, 2010. — 352 с.
31. Байтин М. И. Сущность права (современное нормативное правопонимание на грани веков). [Текст]. — Саратов: СГАП, 2001. — 416 с.
32. Барабаш Ю. Установча влада Українського народу як конституційний феномен. [Текст] // Право України. — 2009. — № 11. — С. 73–80.
33. Барабаш Ю. Г. Демократические основы конституционного строя Украины. [Текст] // Конституционное развитие России и Украины. — Вып. 1: Сб. науч. тр. — Харьков: Право, 2011. — С. 46–66.
34. Барциц И. Н. Категория «суверенитет» в правовой теории и практике Российской Федерации: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. [Текст]. — М., 1995.
35. Безуглов А. А. Суверенитет советского народа. [Текст]. — М., 1969.
36. Безуглов А. А., Солдатов С. А. Конституционное право России. [Текст]: В трех томах. — Т. 1. — М.: ООО «Профобразование», 2001. — 279 с.
37. Белов Г. А. Институциональная система политической власти // Кентавр. — 1995. — № 4. — С. 143.
38. Берлін І. Чотири есе про свободу. [Текст] / Ісає Берлін; [пер. з англ. О. Коваленка]. — К.: Основи, 1994. — 272 с.
39. Бернацкий В. О. Интересы и их роль в обществе. [Текст] / В. О. Бернацкий: Учеб. пособие. — ОмПИ. — Омск, 1990.
40. Блаженный Августин. О граде Божиим. [Текст] / Августин Блаженный. — Минск; М.: Харвест: АСТ, 2000. — 1296 с. — (Классическая философская мысль).
41. Боброва Н. А. Конституционный строй и конституционализм в России. [Текст]: Монография. — М.: ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2003. — 264 с.
42. Боден Ж. Шесть книг о государстве / Жан Боден. [Текст] // Антология мировой правовой мысли: В 5 т. — Т. 2. Европа: V–XVII вв. — М., 1999.
43. Бутусова Н. В. Российское государство как субъект конституционно-правовых отношений. [Текст] // Журнал российского права. — 2003. — № 6.
44. Варга Е. С. Демократия нового типа. [Текст] // Мировое хозяйство и мировая политика. — 1947. — № 3.
45. Ваттель Эмер де. Право народов или принципы естественного права, применяемые к поведению наций и суверенов. [Текст]. — М.: Гос. издат. юрид. лит., 1960. — 451 с.
46. Веніславський Ф. Правове обмеження державної влади — необхідна передумова стабільності конституційного ладу. [Текст] // Право України. — 2010. — № 6. — С. 108–116.
47. Вестник права. — 1917. — № 20. — С. 412, 413.
48. Виборче право України: Навчальний посібник / За ред. В. Ф. Погорілка, М. І. Ставнійчук. [Текст]. — К.: Парламентське видавництво, 2003. — 383 с.
49. Вопросы государства и права во Французской буржуазной революции XVIII в. [Текст]. — М., 1940.
50. Воротилин Е. А. Политико-правовая теория институционализма М. Ориу (историческо-критический анализ): Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. [Текст]. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1979.
51. Теоретичні та практичні аспекти суверенітету народу, нації та держави. [Текст]: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / В. Д. Гапотій; Нац. ун-т внутр. справ. — Харків, 2005. — 17 с.
52. Гегель Г. Сочинения в 8 томах. [Текст]. — Т. 7. — М.: Мысль, 1974. — 480 с.
53. Гессен В. М. Основы конституционного права (издание 2-е). — Петроград, издание юридического книжного склада «Право», типография товарищества А. Ф. Маркс, 1918 г. [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://constitution.garant.ru/science-work/pre-revolutionar/5148630/chapter/2/#200>.
54. Гессен В. М. Теория конституционного государства. [Текст] // Политический строй современного государства. — Т. 1. Сб. статей. — СПб., 1905.
55. Гомеров И. Н. Государство и государственная власть: предпосылки, особенности, структура. — М.: ООО «Издательство ЮКЭА», 2002. — 832 с.

56. Григорян Л. А. Народовластие в СССР. [Текст]. — М.: Юрид. лит., 1972.
57. Гроций Г. О праве войны и мира. [Текст]. — М.: Ладомир, 1994. — 868 с.
58. Гуггенбергер Б. Теория демократии. [Текст] // Полис. — 1991. — № 4.
59. Гурвич Г. С. Народ, народный суверенитет и народное представительство в советской системе. [Текст] // Советское государство и право. — 1958. — № 7. — С. 38—47.
60. Дайси А. В. Основы государственного права Англии. [Текст]. — М., 1905.
61. Дворцов А. Т., Ж. Ж. Руссо. История политических и правовых учений. [Текст] / Под ред. В. С. Нерсесянца. — Изд. 2-е.
62. Демишель А., Демишель Ф., Пикемаль М. Институты и власть во Франции. [Текст]. — М., 1977.
63. Денисов А. И. Сущность и формы государства. [Текст]. — М., 1960.
64. Джагарян А. А. Концепция суверенной демократии в конституционном измерении. [Текст] // Суверенная демократия в конституционно-правовом измерении: Сб. статей и материалов / Сост. С. Е. Заславский. — М., 2007. — С. 115—148.
65. Дибиров А. Теория политической легитимности: Курс лекций. [Текст]. — М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2007. — 272 с.
66. Дмитриев Ю. А. и др. Суверенитет в науке конституционного права. [Текст]. — М.: Манускрипт, 1998.
67. Дмитриев Ю. А. Концепция народовластия в современной России (государственно-правовые проблемы теории и практики). [Текст]: Автореф. (науч. доклад) дис. ... докт. юрид. наук. — М., 1994.
68. Дмитриев Ю. А., Магомедов Ш. Б., Понамарев А. Г. Суверенитет в науке конституционного права. [Текст]. — М., 1998.
69. Дорогин Н. А. Суверенитет в советском государственном праве. [Текст]. — М., 1948.
70. Дьюи Л. Конституционное право. [Текст]. — М., 1908.

71. Егоров С. А. Современная наука конституционного права США. [Текст]. — М., 1987. — С. 35—37.
72. Еллинек Г. Общее учение о государстве: пер. с нем. / Под ред. В. М. Гессена и Л. В. Шалланда. [Текст]. — СПб., 1903.
73. Еременко Ю. П. Советская конституция и законность. [Текст] / Науч. ред. В. А. Ржевский. — Саратов, 1989.
74. Жилин А. А. Учебник государственного права (пособие по лекциям). [Текст]. — Часть I. Общее учение о государстве в связи с основными началами иностранного государственного права. — ПГ., 1916.
75. Завадский С. В. Памяти Н. И. Лазаревского. [Текст] // Памяти погибших. — Париж, 1929.
76. Законные интересы в конституционном праве. [Текст] / М. С. Матейкович, В. А. Горбунов. — М.: Норма: ИНФРА-М, 2011.
77. Законодательная власть. [Текст] / В. Е. Чиркин. — М.: Норма: ИНФРА-М, 2010.
78. Заяць Н. Суверенітет: трансформація змісту. [Текст] // Право України. — 2008. — № 2. — С. 17—21.
79. Зуев В. И. Приоритет русской правовой мысли в создании и развитии теории суверенитета. [Текст] // Советское государство и право. — 1951. — № 3.
80. Ивановский В. В. Учебник государственного права. [Текст] / В. В. Ивановский. — Казань, 1909.
81. Илюхин В. И. Нация — государство — безопасность (Вопросы теории и практики). [Текст]. — М.: Изд-во ООО «ЦентроКнига», 1999.
82. История буржуазного конституционализма XVII—XVIII вв. [Текст]. — М., 1948.
83. История политических и правовых учений: Домарксистский период: Учебник. [Текст] / Под ред. О. Э. Лейста. — М.: Юрид. лит., 1991. — 528 с.
84. История политических и правовых учений: Хрестоматия для юридических вузов и факультетов. [Текст] / Сост. и общ. ред. проф., д-р ист. наук Г. Г. Демиденко. — Харьков: Факт, 1999.

85. Кабышев В. Т. Народовластие развитого социализма. Конституционные вопросы. [Текст] / Под ред. И. Е. Фарбера. — Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1979.
86. Кабышев В. Т. Конституционное обеспечение народного суверенитета в СССР. [Текст] // Проблемы конституционного права. Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1974. — Вып. 1(2).
87. Карев Д. С. Судостроительство. [Текст]: Учебник. — М.: Юридлитиздат, 1948.
88. Карташкин В. А. Государственный суверенитет и соблюдение прав человека. [Текст] // Права человека и современное государственно-правовое развитие / Под ред. А. Г. Светланова. — М.: Институт государства и права РАН, 2007. — С. 154–170.
89. Кистьяковский Б. А. Государство правовое и социалистическое. [Текст] // Вопросы философии. — 1990. — № 6.
90. Кистьяковский Б. А. Социальные науки и право. Очерки по методологии социальных наук и общей теории права. [Текст]. — М., 1916.
91. Кистьяковский Б. А. Философия и социология права. [Текст]. — СПб.: Изд-во Русского Христианского гуманитарного института, 1998.
92. Козельский Я. П. Философские предложения. [Текст] // Русская философия собственности (XVII–XX вв.). — СПб., 1993. — 510 с.
93. Козлихин И. Ю. История политических и правовых учений. Новое время: от Макиавелли до Канта. — СПб., 2001.
94. Козлихин И. Ю. Современная политическая наука. — СПб., 1994.
95. Козлова Е. И., Кутафин О. Е. Конституционное право Российской Федерации. [Текст]. — М., 1995.
96. Кокошкин О. Лекции по общему государственному праву. — 2-е изд. — М., 1912. — С. 202 [Электронный ресурс] // Режим доступа: http://dugward.ru/library/kokoshkin/kokoshkin_lekcii_po_obchemu_gos_pravu.html.
97. Кокошкин Ф. Ф. Русское государственное право. В связи с основными началами общего государственного права. [Текст]: Кон-

- спект лекцій. Сост. Н. Невзоровым под ред. лектора. — Выпуск 2. — М.: Изд. О-ва взаимопомощи студентов-юристов Московского ун-та, 1908. — 154 с.
98. Коллизионное право: Учебное и научно-практическое пособие. [Текст] / Ю. А. Тихомиров. — М., 2003.
99. Кольев А. Н. Нация и государство. Теория консервативной реконструкции. [Текст]. — М.: Логос, 2005.
100. Констан Б. История политических и правовых учений / Под ред. В. С. Нерсесянца. — Изд. 2-е.
101. Конституционная доктрина Российской Федерации: науч. издание. [Текст] / Т. М. Пряхина; науч. ред. В. О. Лучин. — М.: ЮНИТИ-ДАНА; Закон и право, 2006.
102. Конституция в XXI веке: сравнительно-правовое исследование. [Текст]: Монография / Отв. ред. В. Е. Чиркин. — М.: Норма: ИНФРА-М, 2011. — 656 с.
103. Конституция развитого социализма: В помощь изучающим Конституцию СССР. [Текст] (рук. авт. кол. чл.-кор. АН СССР В. Н. Кудрявцев). — 2-е изд. — М.: Политиздат, 1978.
104. Конституційне право України. [Текст]. — К.: Наукова думка, 2000.
105. Коркунов Н. М. Лекции по общей теории права. [Текст] / Предисловие д-ра юрид. наук, проф. И. Ю. Козлихина. — СПб.: Юридический центр Пресс, 2003.
106. Котелевская И. В. Современный парламент. [Текст] // Государство и право. — 1997. — № 3. — С. 5–12.
107. Котляревский С. А. Избранные труды. [Текст] / С. А. Котляревский; сост., автор вступ. ст., коммент. К. А. Соловьев. — М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2010. — 704 с. — (Библиотека отечественной общественной мысли с древнейших времен до начала XX века).
108. Котляревский С. А. Правовое государство и внешняя политика. [Текст]. — М., 1909.
109. Котляревский С. А. Конституционное государство. Опыт политико-морфологического обзора. [Текст] / Под ред. Г. Ф. Львовича. — СПб., 1907.

110. Кочкаров Р. М. Конституционные основы суверенитета народов и наций и единство российской государственности. [Текст]: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — М., 1997.
111. Кравец И. А. Российский конституционализм: Проблемы становления, развития и осуществления. [Текст]. — СПб.: Издательство Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2004. — 675 с.
112. Крылов Б. С. Понятие суверенитета. Суверенитет государства и суверенитет народа. [Текст]. В кн.: Проблемы суверенитета в Российской Федерации. — М., 1994.
113. Крылов Б. С., Ильинский И. П., Михалева Н. А., Андриченко Л. В., Сукало А. Е. Проблемы суверенитета в Российской Федерации. [Текст]. — М., 1994.
114. Кудинов А. Н. О понятии «народ в теории советского государственного права». [Текст] // Вестник Белорусск. гос. ун-та. — Серия 3. Философия, научный коммунизм, экономика, право. — 1981. — № 1.
115. Куян І. До питання про поняття «народний суверенітет». [Текст] // Право України. — 2010. — № 6. — С. 101–106.
116. Куян І. До питання про публічність і суверенність державної влади. [Текст] // Право України. — 2009. — № 11. — С. 52–57.
117. Лафитский В. И. Сравнительное правоведение в образах права. [Текст]. — Том первый. — М.: Статут, 2010. — 429 с.
118. Лебедев В., Киреев В. Идея суверенной демократии на политическом горизонте России. [Текст] // Российская газета. — 2007. — 11 апр.
119. Левин И. Д. Советское государственное право. Учебник для школ и курсов руководящих советских работников. [Текст]. — СПб.: Юридлитиздат, 1947.
120. Левин И. Д. Суверенитет. [Текст]. — СПб.: Юридический центр Пресс, 2003.
121. Левин И. Д. Суверенитет. [Текст]. — М., 1948.
122. Ленин В. И. Полное собрание сочинений. [Текст]. — Т. 33.
123. Лепешкин А. И. Курс советского государственного права. [Текст]. — Т. 1. — М., 1961.
124. Личность и государство в России: взаимная ответственность и конституционные обязанности. [Текст] / Б. С. Эбзеев. — М.: Норма, 2007.

125. Локк Дж. Два трактата о правлении. [Текст]. — М., 1988. — Т. 3.
126. Лоу С. Государственный строй Англии. [Текст]. — М., 1910.
127. Принцип народного суверенітету в історії політико-правової думки, теорії права та політичній практиці: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / В. Д. Людвік; Харк. нац. ун-т внутр. справ. — Харків, 2009. — 20 с.
128. Макиавелли Н. Государь. [Текст]. — М., 1998.
129. Макуев Р. Х. Несостоятельность идеи «ограниченного» суверенитета. [Текст] // Государство и право. — 2008. — № 9. — С. 23–29.
130. Мальцев Г. В. Социальные основания права. [Текст]. — М., 2007.
131. Мамут Л. С. Народ в правовом государстве. [Текст]. — М.: Норма, 1999.
132. Манелис Б. Л. Проблема суверенитета и ее значение в современных условиях. [Текст]. — Ташкент, 1964.
133. Медушевский А. Конституция Российской Федерации 1993 года и большие циклы российского конституционализма. [Текст] // Конституционное право: восточноевропейское обозрение. — 2003. — № 4 (45). — С. 37–58.
134. Медушевский А. Н. Демократия и тирания в новое и новейшее время. [Текст] // Вопросы философии. — 1993. — № 10.
135. Медушевский А. Н. Сравнительное конституционное право и политические институты. [Текст]: Курс лекций. — М.: ГУ ВШЭ, 2002. — 512 с.
136. Мірошніченко Ю. Проблеми конституційно-правового регулювання реалізації принципу народного суверенітету як фундаменту народовладдя в Україні. [Текст] // Право України. — 2011. — № 8. — С. 262–273.
137. Мірошніченко Ю. Теоретичні засади та проблеми конституційно-правового регулювання форм народовладдя в Україні. [Текст] // Право України. — 2011. — 2012. — № 1-2. — С. 329–335.
138. Мірошніченко Ю. Установча влада Українського народу: сутність, зміст, проблеми та перспективи конституційно-правового регулювання. [Текст] // Право України. — 2011. — № 10. — С. 185–191.

139. Державний лад України: поняття, система, гарантії: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01 / Л. Р. Наливайко; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. — Харків, 2010. — 40 с.
140. Нудненко Л. А. Конституционно-правовой статус депутата законодательного органа государственной власти в Российской Федерации. [Текст]. — СПб.: Юридический центр Пресс, 2004. — 475 с.
141. Нудненко Л. А. Теория демократии. [Текст]. — М.: Юристь, 2001. — 95 с.
142. Общая теория права. Курс лекций. [Текст] / Под ред. В. К. Бабаева. — Н. Новгород, 1993.
143. Овсепян Ж. И. Развитие научных представлений о понятии и сущности конституции. [Текст] / Ж. И. Овсепян // Правоведение. — 2001. — № 5. — С. 24–36.
144. Овсепян Ж. И. Социальные институты (учреждения) как формы воплощения власти и суверенитета (к вопросу об обществоведческой концепции суверенитета). [Текст] // Конституционный строй России. — Вып. V. Труды института государства и права РАН / Отв. ред. проф. Ю. Л. Шульженко. — М.: Институт государства и права РАН, 2006. — № 3. — С. 64–85.
145. Ориу М. Основы публичного права. [Текст]. — М., 1929.
146. Основы конституційного права України. [Текст]: Підручник / За ред. В. В. Копейчикова. — К.: Юрінком Інтер, 1997.
147. Основные начала государственного права: перевод с французского. Новейшая свобода, принципы и учреждения. [Текст]. — Т. 1 / А. Эсмен, проф. Париж. юрид. фак.; под ред. и с предисл. М. М. Ковалевского; пер. Н. Кончевского, К. Т. Солдатенкова. — М., 1898.
148. Павлушина А. А. Защита публичного интереса как универсальная процессуальная форма. [Текст] // Журнал российского права. — 2003. — № 6.
149. Падуанский М. Защитник мира (1324 г.). [Текст] // Антология мировой мысли. — Т. 2. Средневековье. — ТОО ТК «Петрополис», 1997. — 368 с.
150. Палієнко Н. И. Суверенитетъ. Историческое развитие идеи суверенитета и ея правовое значение. [Текст]. — Ярославль: Типография Губернскаго Правления, 1903. — 568 с.

151. Пастухова Н. Б. Проблемы государственного суверенитета. [Текст] / Н. Б. Пастухова. — М.: Норма, 2006. — 287 с.
152. Пашеншев Д. А. Парламентаризм и демократия. [Текст] // Парламентаризм: проблемы теории, истории и практики: Сб. научных статей к 60-летию заслуженного юриста РФ, доктора юридических наук, профессора Исакова Владимира Борисовича. — М.: Юрлитинформ, 2010. — С. 13–23.
153. Петришин А. Народовладдя — основа демократичної, правової, соціальної держави. [Текст] // Право України. — 2009. — № 6. — С. 4–11.
154. Поздняков Э. А. Философия государства и права. [Текст]. — М., 1995. — 320 с.
155. Политическая наука: новые направления. [Текст] / Пер. с англ. М. М. Гурвица, А. Л. Демчука, Т. В. Якушевой; научн. редактор Е. Б. Шестопал. — М.: Вече, 1999. — 816 с.
156. Порфирьев А. И. Национальный суверенитет в правовой природе российского федерализма. [Текст]: Монография. — М.: ООО «Книгодел», 2009. — 296 с.
157. Правовая система социализма: понятие, структура, социальные связи. [Текст] / Под ред. А. М. Васильева. — М.: Юрид. лит., 1986. — Кн. 1. — 367 с.
158. Прело М. Конституционное право Франции. [Текст] / Под ред. А. З. Манфреда. — М., 1957.
159. Прієшкіна О. В. Конституційний лад України: актуальні питання становлення, інституціоналізації та розвитку. [Текст]: Моногр. — Одеса: Фенікс, 2008. — 280 с.
160. Проблеми реалізації Конституції України: теорія і практика. [Текст] / Відп. ред. В. Ф. Погорілко: Монографія. — К.: Ін-т держави і права ім. В. Ф. Корецького НАН України: А. С. К., 2003. — 652 с.
161. Пугачев В. П. Политология. Высшее образование. [Текст]. — М.: Филол. о-во «Слово»: Эксмо, 2003. — 574 с.
162. Размышления и афоризмы французских моралистов XVI–XVIII веков. [Текст]. — Л., 1987.
163. Редкин П. Г. Энциклопедия права. [Текст]. — М., 1872.

164. Речицкий В. В. Эссе о политике. [Текст]. — Харьков: Фолио, 1998. — 111 с.
165. Ржевский В. А. Общественно-политический строй СССР как воплощение суверенитета советского народа. [Текст]. — Ростов-на-Дону, 1974. — 133 с.
166. Ромашов Р. Конституционное государство (история, современность, перспективы развития). [Текст] / Р. А. Ромашов; кол. авт. Красноярский гос. ун-т. — Красноярск, 1997. — 119 с.
167. Русское государственное право. Ч. 1 / С. А. Корф, проф. Императорский Александр. ун-та в Гельсингфорсе. [Текст]. — М.: Скоропеч. А. А. Левенсон, 1915. — 321 с.
168. Руссо Ж. Ж. Об общественном договоре, или Принципы политического права. [Текст] // Ж. Ж. Руссо. Трактаты. — М.: Наука, 1969. — 703 с.
169. Сборник документов по истории нового времени. Буржуазные революции XVII—XVIII вв. [Текст]. — М., 1990. — С. 190, 194.
170. Селиванов А. А. Конституционные проблемы в современной теории права: доктрина стабильности и охраны Конституции Украины в контексте ее модернизации и эффективного конституционного правосудия. [Текст] / А. А. Селиванов. — 2-е изд., доп. — К.: Логос, 2011. — 208 с.
171. Селиванов А. Суверенитет народу: його забезпечення публічною владою. [Текст] // Право України. — 2009. — № 11. — С. 66–72.
172. Скуратов Ю. И. Конституционное регулирование народного суверенитета в СССР (опыт систематизации основных институтов). [Текст]: Автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. — Свердловск, 1977.
173. Скуратов Ю. И. Концепция народного суверенитета и современное конституционное право. [Текст] // Личность и власть (конституционные вопросы): Межвуз. сб. науч. работ. — Ростов-на-Дону, 1995.
174. Скуратов Ю. И. Народный суверенитет — принцип советского государственного (конституционного) права. [Текст] // Конституционное законодательство и государственное управление: Межвуз. сб. науч. трудов. — Свердловск, 1977. — Вып. 51.

175. Скуратов Ю. И. Народный суверенитет развитого социализма (конституционные вопросы). [Текст]. — Красноярск: Изд-во Красноярского ун-та, 1983. — 165 с.
176. Скуратов Ю. И. Советский конституционализм: понятие и структура. [Текст] // Правопорядок и правовой статус личности в развитом социалистическом обществе в свете Конституции СССР 1977 г. — Саратов, 1980. — С. 230–232.
177. Словарь античности. [Текст] / Пер. с нем. — М., 1994.
178. Советское государственное право. [Текст] / Под ред. А. И. Лепешкина. — М., 1971.
179. Современное публичное право: Монографический учебник. [Текст] / Ю. А. Тихомиров. — М.: Эксмо, 2008. — 448 с. — (Российское юридическое образование).
180. Современный парламент: теория, мировой опыт, российская практика. [Текст] / Под общ. ред. д. ю. н. Булакова О. Н. — М.: Эксмо, 2005. — С. 39.
181. Соколов К. Н. Учредительное собрание. [Текст]. — Пг., 1917. — С. 22.
182. Сорокин В. В. Юридическая глобалистика. [Текст]: Учебник. — Том 1. — М.: Юрилитинформ, 2010. — 400 с.
183. Старостенко К. В. Конституционно-политическое многообразие: сущность и проблемы реализации в Российской Федерации. [Текст]. — СПб.: Издательство Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2008. — 293 с.
184. Суверенитет. [Текст]: Сборник / Сост. Н. Гараджа. — М., 2006.
185. Суверенитет. Трансформация понятий и практик. [Текст]: Монография / Под ред. М. В. Ильина, И. В. Кудряшовой; Моск. гос. ин-т междунар. отношений (ун-т) МИД России, каф. сравнит. политологии. — М.: МГИМО-Университет, 2008. — 288 с.
186. Судницын Ю. Г., Скуратов Ю. И. Конституционное обеспечение суверенитета народа в Советском государстве. [Текст] // Сов. государство и право. — 1981. — № 1.
187. Судницын Ю. Г., Скуратов Ю. И. Народный и национальный суверенитет в Советском государстве. [Текст] // Правоведение. — 1979. — № 4.

188. Сучасний український конституціоналізм. [Текст]: Монографія / А. Р. Крусян. — К.: Юрінком Інтер, 2010. — 560 с.
189. Тахтарев К. От представительства к народовластию. [Текст]. — СПб., 1907.
190. Тихомиров Ю. А. Публичное право: падение и взлеты. [Текст] // Государство и право. — 1996. — № 1. — С. 3–12.
191. Тихомирова Л. В., Тихомиров М. Ю. Юридическая энциклопедия. [Текст] / Под ред. М. Ю. Тихомирова. — М.: Юринформцентр, 1998. — 525 с.
192. Тодика О. Ю. Народовластие в условиях глобализации. [Текст]: Монография / Под ред. А. В. Петришина, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрНУ. — Харьков: Право, 2005. — 336 с.
193. Тодика Ю. Н. Основы конституционного строя Украины. [Текст]: Монография. — Харьков: Факт, 2000. — 176 с.
194. Тотьев К. Ю. Публичный интерес в правовой доктрине и законодательстве. [Текст] // Государство и право. — 2002. — № 9. — С. 19–25.
195. Трайнин И. П. Демократия особого типа. [Текст] // Советское государство и право. — М., 1947. — № 1, 3.
196. Трайнин И. П. К вопросу о суверенитете. [Текст] // Советское государство и право. — М., 1938. — № 2. — С. 95.
197. Тузмухамедов Р. А. Национальный суверенитет. [Текст]. — М., 1963.
198. Тункин Г. И. Основы современного международного права. [Текст]. — М., 1956.
199. Тэпс Д. Концептуальные основы федерализма. [Текст]. — СПб.: Юридический центр Пресс, 2002. — 202 с.
200. Утченко С. Л. Политические учения Древнего Рима III–I вв. до н. э. [Текст]. — М., 1977.
201. Учредительное собрание. 1918. Стенограммы. [Текст]. — М., 1991.
202. Ушаков Н. А. Суверенитет в современном международном праве. [Текст]. — М., 1963.

203. Фабер И. Е. Социализм и народный суверенитет. [Текст] / Проблемы Советского государства и права: Межвуз. тематич. сб. — Иркутск, 1972. — Вып. 1, 2.
204. Фарбер И. Е. Народный суверенитет в Советском государстве. [Текст] // 50 лет Советского союзного государства. — Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1973.
205. Фарбер И. Е., Ржевский В. А. Вопросы теории советского конституционного права. [Текст]. — Саратов, 1967. — Вып. 1.
206. Фарберов Н. П. Государственное право стран народной демократии: Учебник для юридических институтов и юридических факультетов университетов. [Текст]. — М.: Государственное издательство юридической литературы, 1949. — 327 с.
207. Фукидид. История. [Текст] / Пер. Г. А. Стратановского. — М., 1999. — (Классики ист. мысли).
208. Хабриева Т. Я., Чиркин В. Е. Теория современной конституции. [Текст]. — М.: Норма, 2005. — 320 с.
209. Хеффе О. Политика, право, справедливость: Основоположения критической философии права и государства. [Текст]. — М.: Гнозис — Логос, 1994. — 328 с.
210. Царьков И. И. Развитие правопонимания в европейской традиции права. [Текст]. — СПб.: Издательство Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2006. — 346 с.
211. Цымбурский В. Л. Идея суверенитета в посттоталитарном контексте. [Текст] // Полис (Политические исследования). — 1993. — № 1. — С. 24.
212. Цицерон. О Государстве. Диалоги. [Текст]. — М.: Научно-издательский центр «Ладомир — Наука», 1994.
213. Цымбурский В. Понятие суверенитета и распад Советского Союза. [Текст] // Страна и мир. — Мюнхен, 1992. — № 1. — С. 4.
214. Чернецька О. В. Народний суверенітет та формування представницького органу: аспекти співвідношення та реалізації. [Текст] // Часопис Київського університету права. — 2010. — № 4. — С. 101–104.
215. Черниловский З. М. Гражданское общество: опыт исследования. [Текст] // Государство и право. — 1992. — № 6. — С. 140–156.

216. Чернов С. Н. Конституционно-правовое регулирование отношений между Российской Федерацией и ее субъектами. — СПб.: Издательство Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2004. — 204 с.

217. Четвернин В. А. Демократическое конституционное государство: введение в теорию. [Текст]. — М., 1993.

218. Чиркин В. Е. Легализация и легитимация государственной власти. [Текст] // Государство и право. — 1995. — № 5. — С. 65–73.

219. Чиркин В. Е. Политическая и государственная власть. [Текст] // Сов. государство и право. — 1988. — № 1. — С. 21–29.

220. Чичерин Б. Н. Курс государственной науки. — Том I–III. — М.: типография товарищества И. Н. Кушнерев и Ко, 1894. — Том I. Общее государственное право [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://constitution.garant.ru/sciencework/prerevolutionar/3948892/chapter/6/#11600>.

221. Чичерин Б. Н. Философия права. [Текст]. — СПб.: Наука, 1998. — 656 с. — (Сер. «Русская государственная мысль»).

222. Чичерин Б. Н. О народном представительстве. [Текст]. — М., 1866.

223. Чичерин Б. Н. История политических учений. [Текст]. — Т. 1. / Подготовка текста, вступ. статья и коммент. И. И. Евлампиева. — СПб.: Изд-во РХГА, 2005. — 722 с.

224. Шалланд Л. Юридическая природа территориального верховенства. [Текст]. — Т. 1. — СПб., 1903. — 453 с.

225. Шаповал В. М. Сучасний конституціоналізм. [Текст]: Монографія. — К.: Юридична фірма «Салком»; Юрінком Інтер, 2005. — 560 с.

226. Шаповал Т. Народний суверенітет та політичні права і свободи (питання співвідношення). [Текст] // Право України. — 2008. — № 2. — С. 9–13.

227. Шапсугов Д. Ю. Народовластие: опыт политико-правового исследования. [Текст]: Автореф. дисс. ... д-ра юрид. наук. — М., 1991.

228. Шахрай С. М. Конституционное правосудие в системе российского федерализма. [Текст]: Монография. — СПб., 2001. — 337 с.

229. Шевцов В. С. Государственный суверенитет. [Текст] (Вопр. теории) / В. С. Шевцов. — М.: Наука, 1979. — 300 с.

230. Шевцов В. С. Государственный суверенитет и политическая организация советского общества. [Текст] / В. С. Шевцов. — М.: Знание, 1971. — 64 с.

231. Шевцов В. С. Суверенитет Советского государства. [Текст] / В. С. Шевцов. — М.: Юрид. лит., 1972. — 264 с.

232. Шевчук С. Основи конституційної юриспруденції. [Текст]. — Харків: Консум, 2002. — 296 с.

233. Шершеневич Г. Ф. Народные представители. [Текст]. — Казань, 1905.

234. Шульженко Ю. Л. Отечественный конституционализм. Историко-юридическое исследование. [Текст]. — М.: Ин-т государства и права РАН, 2010. — 151 с.

235. Шумков Д. В. Социально-правовые основания государственного суверенитета в Российской Федерации: Историко-теоретический анализ. [Текст]: Дисс. д-ра юрид. наук: 12.00.01. — М.: РГБ, 2003. — 339 с.

236. Югов А. А. Правовые основы публичной власти в Российской Федерации. [Текст]: Монография / А. А. Югов. — Екатеринбург: УрГЮА, 1999. — 124 с.

237. Cicero: De Legibus III, 1, 2 // Цит. за Палиєнко Н. І. Суверенитетъ. Историческое развитие идеи суверенитета и ея правовое значение. — Ярославль: Типография Губернского Правления, 1903 г. — С. 9.

238. Constant V: Cours de politique constitutionnelle: Laboulaye. 1861. Т. 1. — Р. 204–207: «О свободе у древних по сравнению со свободой современных народов» (1819 г.) // Цит. за Палиєнко Н. І. Суверенитетъ. Историческое развитие идеи суверенитета и ея правовое значение. — Ярославль: Типография Губернского Правления, 1903 г. — С. 2.

239. Dig. I t. 3.2 // Цит. за Палиєнко Н. І. Суверенитетъ. Историческое развитие идеи суверенитета и ея правовое значение. — Ярославль: Типография Губернского Правления, 1903 г. — С. 9.

240. Duguit Leon. Droit constitutionnel. Theorie generale de l'Etat. Organisation politique. — Paris, 1907.

241. Gierke: Deutsches Privatrecht, Bd 1–3, Lpz. — Münch., 1895–1917.

242. Gierke: Das deutsche Genossenschaftsrecht. 1887. III. — P. 123 // Цит. за Палієнко Н. І. Суверенитетъ. Историческое развитие идеи суверенитета и ея правовое значение. — Ярославль: Типографія Губернскаго Правленія, 1903 г. — С. 69.

243. Hilderbrand: Gesch. Und System der Rechts und Staatphilosophie. T. 1.

244. Jellinek: Das Recht d. mod Staates. B. I 1900 — P. 275 // Цит. за Палієнко Н. І. Суверенитетъ. Историческое развитие идеи суверенитета и ея правовое значение. — Ярославль: Типографія Губернскаго Правленія, 1903 г. — С. 2.

245. Jellinek: Das Recht d. mod Staates. B. I 1900 — P. 281 // Цит. за Палієнко Н. І. Суверенитетъ. Историческое развитие идеи суверенитета и ея правовое значение. — Ярославль: Типографія Губернскаго Правленія, 1903 г. — С. 9.

246. Laband. Das Staatsrecht des deutschen Reiches, 3-е изд., I. — С. 258 и сл. // Цит. за Палієнко Н. І. Суверенитетъ. Историческое развитие идеи суверенитета и ея правовое значение. — Ярославль: Типографія Губернскаго Правленія, 1903 г.

247. Le Fur L, L'etat federal et confederation d'etats. — Paris, 1896. — P. 422–428 // Цит. за Палієнко Н. І. Суверенитетъ. Историческое развитие идеи суверенитета и ея правовое значение. — Ярославль: Типографія Губернскаго Правленія, 1903 г.

248. Pasquier E.: Les Recherches de la France. Paris 1643. L. VIII ch. 19.— P. 711–715 // Цит. за Палієнко Н. І. Суверенитетъ. Историческое развитие идеи суверенитета и ея правовое значение. — Ярославль: Типографія Губернскаго Правленія, 1903 г. — С. 24.

249. Valle R. H. De la democracia reppresentativa a la demokratia participative. [Text] // Anuario iberamericano de justicia constitucional, 2002. — No. 6.

250. Willems: Le droit public romain 1872. — P. 82, 213 // Цит. за Палієнко Н. І. Суверенитетъ. Историческое развитие идеи суверенитета и ея правовое значение. — Ярославль: Типографія Губернскаго Правленія, 1903 г. — С. 8.

Вступ	3
Розділ I. ВИНИКНЕННЯ І РОЗВИТОК ІДЕЇ СУВЕРЕНІТЕТУ В ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ СУСПІЛЬСТВА	7
1.1. Політичні та правові погляди на верховенство в античних державах. Ідея автаркії (самодостатності) як передумова концепції суверенітету	9
1.2. Генезис ідеї суверенітету в період Середньовіччя та Відродження	20
1.3. Конституційна доктрина XVIII століття і народний суверенітет	36
1.4. Напрямки у вченні про суверенітет у XIX–XX століттях	45
Розділ II. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ ВЧЕННЯ ПРО НАРОДНИЙ СУВЕРЕНІТЕТ	56
2.1. Дореволюційна наука державного права щодо сутності народного суверенітету та форм його реалізації	56
2.2. Розробка проблеми народного суверенітету у радянській юридичній літературі	76
2.3. Народний суверенітет у науці сучасного конституційного права України	85
Розділ III. СУТНІСТЬ НАРОДНОГО СУВЕРЕНІТЕТУ І ЙОГО ВИЗНАЧЕННЯ В ЮРИСПРУДЕНЦІ	92
3.1. Зміст, принципи та ознаки влади народу	93
3.2. Зміст, принципи та ознаки народного представництва	112
Розділ IV. КОНСТИТУЦІЙНА ТЕОРІЯ НАРОДНОГО СУВЕРЕНІТЕТУ	124
4.1. Народний суверенітет як принцип конституціоналізму	124
4.2. Ідея народного суверенітету в сучасних конституціях	134
Розділ V. НАРОДНИЙ СУВЕРЕНІТЕТ У КОНСТИТУЦІЙНИХ ДОКТРИНАХ ДЕРЖАВНОГО І СУСПІЛЬНОГО ЛАДУ (БУДІВНИЦТВА)	144
5.1. Народний суверенітет у конституційних доктринах державного ладу	144
5.2. Народний суверенітет у конституційних доктринах суспільного ладу (будівництва)	151
Висновки	156
Список джерел та літератури	161

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

ЩЕРБАНЮК Оксана Володимирівна

Народний суверенітет у теорії
політико-правових вчень:
історична школа

Монографія

Технічний редактор *Чабан М. С.*
Комп'ютерна верстка *Шмушковича І. В.*
Коректори *Дітель О. А., Руденко Г. М.*
Художнє оформлення обкладинки *Белічка В. О.*

Підписано до друку 07.12.2012. Формат 60x84 ¹/₁₆.
Папір офс. Гарнітура «NewtonSTT». Друк офс. Ум. др. арк. 10,7. Обл.-вид. арк. 11,8.
Наклад 300 прим. Зам. 1092.

Видавництво «ЛОГОС».
Свідцтво ДК № 201 від 27.09.2000 р.
01030, Київ-30, вул. Богдана Хмельницького, 10, тел. 235-60-03.